

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M.-van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheim,
drs. H. Sarfatij,
dr. F.H. Schmidt,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofdredacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RDMZ, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Herengracht 474 (per 1 juli 2004)
1017 CA Amsterdam
tel. 020-4212497, fax 020-4213029
E-mail: info@knob.nl
Web-site: www.knob.nl
Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7
Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 40;
€ 12 (tot 27 jr) en € 25 (65+);
€ 65 (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

mr. C.J.D. Waal (voorzitter), mr. G.W. van Herwaarden
(secretaris), P.A. Vriens (penningmeester), drs. C.W.M. Hendriks,
drs. C.J. van der Peet, drs. J.P.C.A. Hendriks,
mw. J.E. Oldenburger, ir. D.G. de Hoog,
drs. D.P. Hallewas, ir. L.B. Wevers (leden).

Druk en Lay-out

Walburg Grafische Diensten
Postbus 470, 7200 AL Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Toelichting op het themanummer kloosters	61
Thomas Coomans The Medieval Architecture of Cistercian Nunneries in the Low Countries	62
Dirk J. de Vries Boetepredikers en de IHS-rage op gebouwen	91
Signalementen	106
Samenvatting en summary	107
Auteurs	108

Afbeeldingen omslag:

Voorzijde: Voormalige abdij van Ter Kameren/ La Cambre in Brussel. Nederlandse trappisten van de abdijen van Koningsoord en Koningshoeven bezoeken de tuin ten zuiden van de kerk (foto THOC 1999)
Achterzijde: huisgevel in L'Aquila, Italië, met het IHS-monogram boven de voordeur (foto D.J. de Vries 2003)

BULLETIN KNOB

Jaargang 103, 2004, nummer 3

Het bestuur van de KNOB heeft met leedwezen kennis genomen van het overlijden van de Beschermvrouwe van de Bond, Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Juliana. De Bond gedenkt zijn Beschermvrouwe met groot respect en zal haar nagedachtenis in hoge ere houden.

Toelichting op het themanummer kloosters

In het laatste nummer van *Bulletin* jaargang 2002 stond het artikel van Thomas Coomans, 'De middeleeuwse bedelordenarchitectuur in Nederland', een belangrijk overzicht van alle middeleeuwse kloosterkerken van de Dominicanen, Franciscanen, Augustijnen en Karmelieten. Deze bijdrage was een vertaling vanuit het Frans op basis van een uitgebreider stuk dat eerder in een Belgisch tijdschrift verscheen. Thans presenteren wij van dezelfde auteur een overzicht van de cisterciënzer vrouwenkloosters in de Lage Landen. Er zijn weinig middeleeuwse gebouwen bewaard van de 85 kloosters die er ooit stonden, waarvan 20 binnen de grenzen van het huidige Nederland! Het bleek alleen mogelijk een goed beeld te krijgen via een vergelijkend overzicht, waarbij over de huidige staatsgrenzen heen wordt gekeken. Het artikel is de neerslag van een bijdrage aan een bundel in de reeks *Studies in Cistercian Art and Architecture*, gepubliceerd door de Western Michigan University (Kalamazoo, USA). Omdat het artikel in begrijpelijk Engels is geformuleerd, besloot de redactie deze, speciaal voor het *Bulletin* aangepaste versie onvertaald op te nemen. Daarmee hebben wij niet alleen de primeur maar sparen we, overeenkomstig het verzoek van de auteur, tijd en een (kostbare) vertaling uit. Een Nederlandse samenvatting vindt u achterin.

Van de Cisterciënzers is bekend dat zij afzondering, dus bij voorkeur het platteland zochten als vestigingsplaats. Zoals Coomans eerder toonde, was dat bij de bedelorden vrijwel omgekeerd het geval. Omdat de Dominicanen en Franciscanen leefden van aalmoezen en het moesten hebben van grote aantallen toehoorders bij hun preken, zochten zij juist de bevolkingscentra op. We vinden hun kloosters doorgaans binnen de middeleeuwse ommuringen van steden, zij het aan de rand, omdat daar meestal nog grotere stukken grond beschikbaar waren.

Het tweede artikel gaat in op een vroom, decoratief gebruik

uit de late middeleeuwen: het aanbrengen van de naam van Jezus op gebouwen. Het verschijnsel is bekend uit heel Europa maar de oorsprong ervan moet gezocht worden bij de Franciscaner boeteprediker Bernardinus van Siena die in de eerste helft van de 15de eeuw actief was. Opmerkelijk is dat de toepassing van het IHS-monogram vrijwel direct na de dood (1444) en heiligverklaring (1450) van Bernardinus navolging kreeg in de Lage Landen. Zijn discipelen en ordenoten Giovanni da Capestrano en pater Jan Brugman waren hiervoor verantwoordelijk en preekten op vergelijkbare wijze in de open lucht voor volk en stadsbesturen in het Noorden.

DV

The Medieval Architecture of Cistercian Nunneries in the Low Countries*

Thomas Coomans

*Convents were founded, monasteries built, cloisters filled, virgins throng there, widows hasten there and married women, with the husband's consent, renounce the bonds of the flesh to fly to spiritual nuptials.*¹

This is how Jacques de Vitry described the impressive spiritual impulse of the feminine branch of the Cistercian order in the early thirteenth century. It culminates in the Low Countries and more particularly in the county of Flanders, the duchy of Brabant and the principality of Liège. No less than eighty-five Cistercian nunneries were founded during the Middle Ages in the Low Countries, that is to say on the territory of present-day Belgium, Netherlands, Luxembourg and northern France (fig. 1).

A general history of this movement still needs to be written.² The traditional historiography mainly focused on the foundation process of the nunneries, on their patrons and on how the early communities were integrated into the Cistercian order or became beguinages.³ Apart from the monographs on abbeys and some regional studies,⁴ there has also been interest in the spiritual work and life of the Cistercian saints who lived in the Low Countries in the thirteenth century: Beatrice of Nazareth, Ida of Léau, Alice of Schaarbeek, Ida of Louvain, Ida of Nivelles, Julienne of Cornillon, etc. More recent is the interest of scholars in the fifteenth century reform movements that embraced not only the Cistercian nunneries but a large part of the monastic life in the Burgundian Low Countries. A reassertion of the (spiritual) life of women in the Middle Ages, notably by gender-studies, has also aroused interest in nuns and nunneries.⁵

Our aim here is to make more concrete the architectural environment of the medieval Cistercian nuns in the Low Countries, by collecting the scarce remains, organising them typologically and trying to define the evolution from the early thirteenth to the mid sixteenth century.

A disparate and unrecognized heritage

Except for the remarkable churches of Roermond and La Cambre as well as the refectory and the hospital of the Bijloke, most medieval remains are little known and in a bad state of conservation. During the religious war in the last third of the sixteenth century, which ended by the break-up of the

Low Countries in 1609 into north and south, all the abbeys and nunneries were sacked. In the north, nearly all the monasteries were completely destroyed and the building material was re-used, including the foundations. For this reason, foundation walls have not always been found during excavations but often only traces of them.⁶

In the south, some nunneries didn't feel secure any longer in the countryside and moved to cities rather than restoring the ruins. But most abbeys in the southern Low Countries were rebuilt during the seventeenth and the prosperous eighteenth century. The destruction caused by the French revolution and the dissolution of 1797 was at least as drastic as in the northern Low Countries two centuries earlier. All the abbeys were sold and the monastic buildings were destroyed but not the farm buildings within the precinct. Most of those large eighteenth-century farmsteads are preserved — notably at Argenton, Aywières, Herkenrode, Hocht, Oplinter, La Paix-Dieu, La Ramée, Solières, Valduc, Val-Notre-Dame, Vrouwenpark, etc. — and some are still in use today.⁷

In the nineteenth century, nuns of the Cistercian family were only able to reoccupy the ancient sites of Bijloke and Soleilmont, the former serving as a hospital and the latter as a school. Since then both communities have moved to other sites. The present-day Trappist nunneries of Clairefontaine and Nazareth, using names of old abbeys, are recent foundations on new sites. Today, Cistercian nuns do not occupy any of the sites of the eighty-five medieval Cistercian nunneries.⁸ In this devastated landscape it is thus not surprising that most medieval buildings have disappeared on such a large scale. Even those that remained have not all survived. A fire at Christmas 1963 destroyed Soleilmont, which was the most complete late medieval nunnery. In other cases, the surviving buildings were often severely restored once or twice, with serious consequences as their authenticity and their interpretation today.

Studies of the architecture of Cistercian nunneries in the Low Countries in general and of their medieval buildings in particular are not numerous, especially when compared to those devoted to the architecture of Cistercian monks' abbeys. For the Netherlands the useful inventory of Cistercian architecture made by Marga Jetten in 1986 remains unpublished.⁹

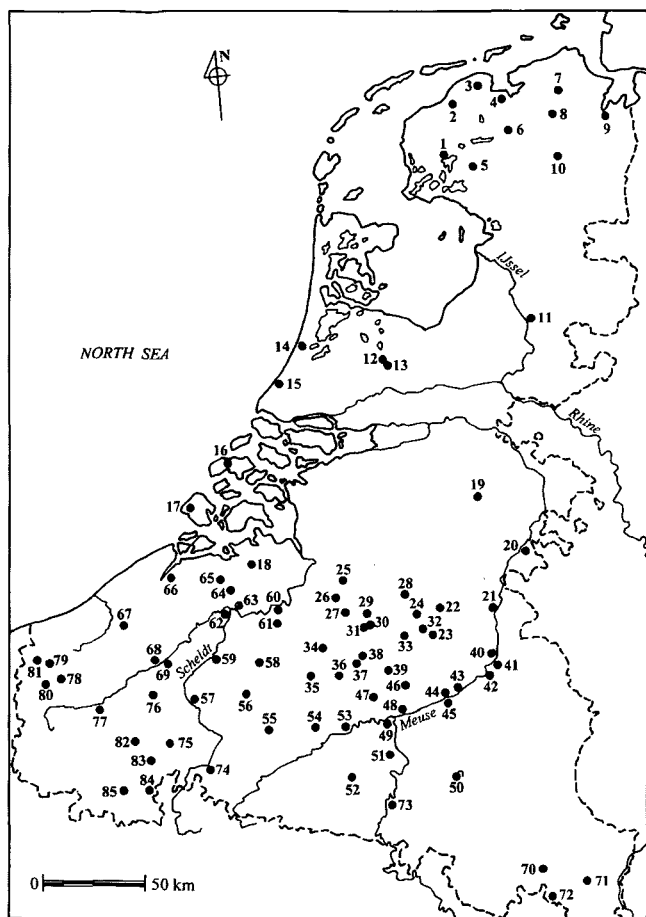

Fig. 1. Map of the Low Countries with the location of the medieval Cistercian nunneries (THOC 2000).

The Netherlands: 1. Aula Dei / Godshol (Scharnegoutum, Wijnbriteradeel, Friesland); 2. Genezareth / Nazareth (Hallum, Ferwerderadeel, Friesland); 3. Sion / O.-L.-Vrouw ten Daele (Hartwerd, Oostdongeradeel, Friesland); 4. Galilea / Vrouwenklooster (Borum, Kollumerland, Friesland); 5. Mariënbosch (Luijneberd, Heerenveen, Friesland); 6. Trimunt (Marum, Groningen); 7. Klein Aduard / Sint-Anna (Sint Annen, Ten Boer, Groningen); 8. Jesse (Essen, Haren, Groningen); 9. Grijzenvrouwenklooster (Midwolda, Groningen); 10. Mariënkamp (Assen, Drenthe); 11. Mariënhorst / Ter Hunnepe (Colmschate, Deventer, Overijssel); 12. Mariëndaal (Zuilen, Utrecht); 13. Sint-Servaes (Utrecht); 14. Leeuwenhorst / Ter Lee (Noordwijkerhout, Zuid-Holland); 15. Loosduinen ('s-Gravenhage, Zuid-Holland); 16. Bethlehem (Elkerzee, Middenschouwen, Zeeland); 17. Waterlooswerve / O.-L.-Vrouw Kamer (Aagtekerke, Marekerke); 18. Ter Hagen (Zuiddorpe, Axel, Zeeland); 19. Binderen / Keizerinnenplaats (Helmond, Noord-Brabant); [Nieuw-Mariëndaal (Ethen, Heesbeen, Noord-Brabant)]; 20. Munsterabdij (Roermond, Limburg).

Belgium: 21. Hocht (Lanaken, Limburg); 22. Herkenrode (Kuringen, Hasselt, Limburg); 23. Ter Beek (Metsteren, Sint-Truiden); 24. Rotem (Halen, Limburg); [Hemelsdale (Ophoven, Maaseik, Limburg) move ca 1250 > Dalheim, Germany]; 25. Nazareth (Lier, Antwerp); 26. Rozendaal (Sint-Katelijne-Waver, Antwerp); 27. Muizen (Mechelen, Antwerp); 28. Sint-Bernardsdal (Diest, Vlaams-Brabant); 29. Vrouwenpark (Rotselaar, Vlaams-Brabant); 30. O.-L.-Vrouw ter Wijngaard (Leuven, Vlaams-Brabant); 31. Ter Bank (Leuven, Vlaams-Brabant); 32. Orienten (Rummen, Geetbets, Vlaams-Brabant – first settled Oeteren, Limburg); 33. Maagdendaal (Oplinter, Tienen, Vlaams-Brabant); 34. Ter Kameren / La Cambre (Elsene / Ixelles, Brussels); 35. Wauthier-Braine (Braine-le-Château, Brabant wallon); 36. Ayvières (Couture-Saint-Germain, Lasne, Brabant wallon); 37. Florival (Archevignes, Grez-Doiceau, Brabant wallon); 38. Valduc (Hamme-Mille, Beauvechain, Brabant wallon); 39. La Ramée (Jauchelette, Jodoigne, Brabant

Fig. 2. Map of present Netherlands, Belgium, Luxembourg and north France with the location of the architectural remains (A) and the significant excavations (B) (THOC, 2000)

wallon); 40. Vivegnis (Oupeye, Liège); 41. Robermont (Liège); 42. Val-Benoît (Liège); 43. La Paix-Dieu (Jehay-Bodegnée, Amay, Liège); 44. Val-Notre-Dame (Antheit, Huy, Liège); 45. Solières (Ben-Ahin, Huy, Liège); 46. Boneffe, until 1461 (Éghezée, Namur); 47. Argenton (Lonzée, Gembloux, Namur); 48. Marche-les-Dames / Vivier Notre-Dame (Namur); 49. Salzinnes (Namur); 50. Saint-Remy, until 1464 (Rochefort, Namur); 51. Moulins, until 1414 (Warnant, Anhée, Namur); 52. Jardinet, until 1430 (Walcourt, Namur); 53. Soleilmont (Fleurus and Gilly, Charleroi, Hainaut); 54. L'Olive (La Louvière, Hainaut); 55. Épinlieu (Mons, Hainaut); 56. Saulchoir (Kain, Hainaut); 57. Refuge / Abbiëtte (Ath, Hainaut); 58. Beaupré (Grimminge, Gerardsbergen, Oost-Vlaanderen); 59. Maagdendale (Pamele / Oudenaarde, Oost-Vlaanderen); 60. Zwijveke (Dendermonde, Oost-Vlaanderen); 61. Ten Roose, (Aalst, Oost-Vlaanderen); 62. Bijloke (Gent, Oost-Vlaanderen); 63. Nieuwenbos (Heusden, Destelbergen, Oost-Vlaanderen); 64. Doornzele / Aurea Cella (Evergem, Oost-Vlaanderen); 65. Oosteklo (Eeklo, Oost-Vlaanderen); 66. Spermalie (Sijsele, Damme, West-Vlaanderen); 67. Hemelsdale (Werken, Kortemark, West-Vlaanderen); 68. Guldenberg (Wevelgem, West-Vlaanderen); 69. Groeninge (Kortrijk, West-Vlaanderen); 70. Clairefontaine (Auelbas, Arlon, Luxembourg).

Great-Duchy of Luxembourg: 71. Bonnevoie; 72. Differdingen.

France: 73. Félipré (Givet, Ardennes); 74. Fontenelles (Maing, Nord); 75. Flines (Râches, Nord); 76. Marquette (Marquette-lez-Lille, Nord); 77. Beaupré-sur-la-Lys (La Gorgue, Merville, Nord); 78. Woestine (Renescur, Hazebrouck-Nord, Nord); 79. Ravensberghe (Merckeghem, Wormhoudt, Nord); 80. Blandecques (Saint-Omer, Pas-de-Calais); 81. Bonham (Sainte-Marie-Kercque, Audruicq, Pas-de-Calais); 82. La Brayelle (Annay, Pas-de-Calais); 83. Notre-Dame-des-Prés (Douai, Pas-de-Calais); 84. Le Verger (Oisy-le-Verger, Pas-de-Calais); 85. Le Vivier (Wancourt, Pas-de-Calais).

The dissertation that Gerrit Vermeer defended in 1999 on monastic brick architecture before 1300 contains a chapter on Cistercian nunneries.¹⁰ In the Belgian area, the few attempts at a synthesis are all inspired by the work of the late J.-J. Bolly on Cistercian nunneries but are restricted to the county of Namur.¹¹ From 1967 until the present day Bolly and other scholars have perpetuated the idea of a so-called "model plan" for medieval nunneries.¹² This sterile theory is contradicted by the material evidence, both architectural and archaeological. As we will see, a great variety of architectural designs and building types exist from the thirteenth to the sixteenth century and make the subject much more subtle and fascinating.

Besides architectural analysis, excavations have brought to light very interesting and useful information, but far from all has been published. Some important and relevant excavations will be cited in this work, notably Mariëndaal, Grijzenvrouwenklooster, Mariënkamp, Loosduinen and Mariënhorst/Ter Hunnepe in the Netherlands, Beaupré-sur-la-Lys in northern France, Clairefontaine, Vrouwenpark and La Paix-Dieu in Belgium (fig. 2). In a recent inventory of all excavations on Belgian Cistercian sites, no less than eighteen nunneries are mentioned.¹³ In the future, new excavations will be the most helpful method to obtain new knowledge regarding medieval Cistercian nunneries. Nearly all the sites are identified. Because they are mostly rural, many of them remain intact underground and can survive in this way for many centuries.

Churches

The general literature on the medieval architecture of Cistercian nunneries in Europe focuses mainly on their churches. Defining a typology of plans has been the main area of research in different countries. Following the work of Marcel Aubert,¹⁴ Anselme Dimier, after having collected his famous series of plans of Cistercian churches,¹⁵ in 1974 proposed a classification of nunneries' churches.¹⁶ According to the author himself, this pioneering work is an essay based on very incomplete documentation. For the Low Countries, the collection contains the plans of only eight of the eighty-five medieval churches of nunneries: four in Belgium, three in northern France and one in the Netherlands.¹⁷ The dating is very approximate and there is no building chronology. But the greatest limitation when only working with plans is to negate aspects as fundamental as space, structure, volume, light and decoration. So, for example, everybody has interpreted the still existing church of La Cambre as having a transept, whereas it in fact has no crossing but a later built north chapel (fig. 13).

Since Dimier, new classifications were made notably for the German and French churches.¹⁸ But the most remarkable is without any doubt the work of Hans Rudolf Sennhauser and his team on the twenty-one Swiss nunneries published in 1990.¹⁹ From meticulous archaeological analysis of the architectural remains to a synthesis including the evolution of liturgy and the location of the nuns' choir within the church,

the study of Sennhauser must be considered as exemplary both for its method and for its results.

Nevertheless, it is at present impossible to undertake such a work as regards the Low Countries. The very few surviving churches — Roermond, Loosduinen, La Cambre and Maagdendale — as well as the significant remains or ruins — Marche-les-Dames, Soleilmont, Hocht and Mariënkamp — are almost always superficially analysed. Good measurements are still missing and some places are not accessible.²⁰ In the following pages, we will try to sketch an evolution not only from the eight aforementioned medieval churches but also with the help of the results of some relevant excavations.

Great funerary churches

The Munsterkerk, or Minster, at Roermond, one of the finest medieval churches in the Netherlands, is both a fascinating and a problematic building (fig. 3). It underwent a very radical restoration between 1844 and 1891 by P.J.H. Cuypers who made the building more medieval than it ever was, notably by adding towers, re-painting and re-furnishing the whole inside, etc. The motivations of the architect and the meaning of his Neo-Gothic restoration are analysed in numerous works²¹ but a study of the medieval church still has to be done.²² Nevertheless, we could summarise by saying that the Munsterkerk was less of a Cistercian church than a funerary monument framed by a Cistercian community. Since 1240, the tomb of the founders²³ occupies the crossing of the 'trefoil-shaped' choir, which is dominated by a high dome (fig. 4). Count Gerard IV of Gelre and his wife Margaret of Brabant founded the Munster in 1218. Gerard's mother, Richardis, became the first abbess of a community of forty noble nuns. The work started with the three radiating chapels of the east apse dedicated in 1220, then continued to the west despite the early death of Gerard in 1229 and both his wife and his mother in 1231. In all likelihood the church was completed in the third quarter of the thirteenth century.

Three separate parts compose the church (fig. 5): the trefoil choir flanked by two east towers and crowned by a dome, a short basilical nave of two double bays with tribunes, and a monumental westwork, or *Westbau*, with a western pseudo-transept and a high gallery. The Munsterkerk has a length of only 58 m. It is thus not very large but the visitor is immediately struck by the refined proportions and the architectonic decoration that structures the walls, inside and outside. The church is entirely vaulted with rib vaults that in each part are progressively higher. This feature and the evolution of the rich architectonic decoration, from late Romanesque to early Gothic forms, suggest three successive changes in the architectural concept. All three belong to the architecture of the lower Rhine area, and in particular that of Cologne, in accordance with the architectural evolution there during the first half of the thirteenth century.

The nuns only had access to the first floor of the church. Their choir was on the gallery of the westwork from where they could reach the galleries above the aisles that probably

Fig. 3. Church of the Munsterabdei at Roermond: view from the east (photo: RDMZ, May 1894).

Fig. 4. Church of the Munsterabtei at Roermond: view to the crossing and the choir (photo: RDMZ, November 1974).

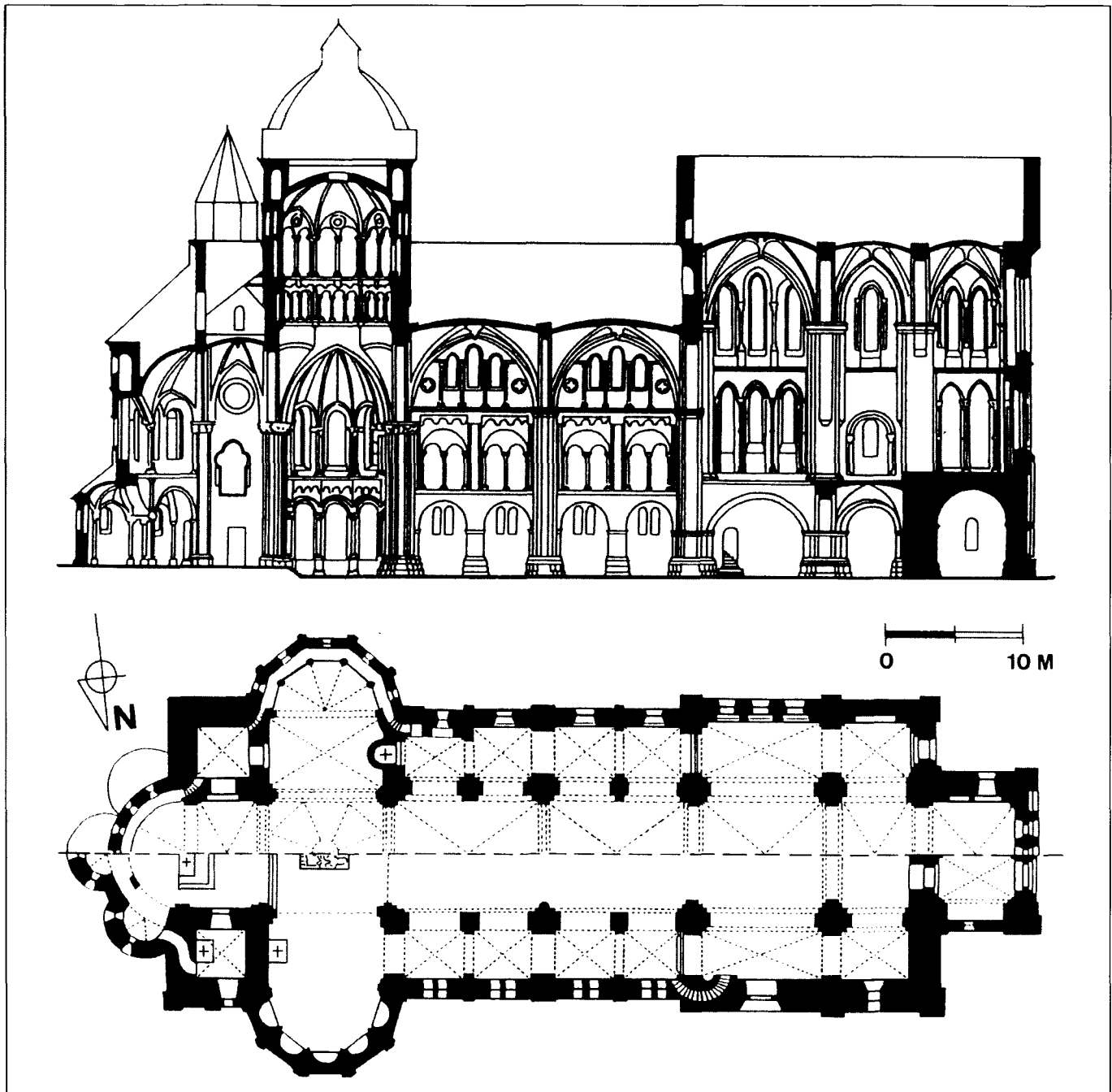

Fig. 5. Church of the Munsterabdei at Roermond: section and plans of the ground level and the gallery, reconstruction of the original state (drawing: THOC after P.J.H. Cuypers).

had been used as choir before the completion of the westwork. At the eastern end of those galleries, small apses with altars are connected with the great apses of the transept, facing the count's tomb. There is no doubt that it was the will of the patron to build a burial church with explicit imperial references rather than a church only for Cistercian nuns. The case of the abbey church of Flines is identical but with

the difference that it refers to the French royal Gothic style. This Cistercian nunnery was founded in 1234 by Margaret, the daughter of the Latin emperor of Constantinople Baldwin IX. After the death of her sister Johanna in 1244, she became countess of Flanders and Hainault, and transferred the abbey to its final site in 1253. Johanna was buried in the choir of Flines in 1280. Completed in 1285, the church, which was

unfortunately destroyed during the French revolution, is known from a painting and a late ground plan.²⁴ According to this source, it had a cathedral shape, that is to say: a choir with ambulatory and five radiating chapels, a transept with eastern chapels and a square crossing, a nave of eight bays with aisles. There were no towers at the western front and the total inner length of the church was about 66 m.

From these two exceptional cases we cannot conclude that all the funerary churches of princes were not in accordance with what we expect a Cistercian church should be. Despite some speculations,²⁵ we do not know, for example, what the church of Marquette looked like. Johanna of Constantinople who was buried there with her husband Ferrand of Portugal had founded it in 1226. Nevertheless, we may not ignore the phenomenon of the funerary churches and we cannot fail to note that the General Chapter was not able to refuse to associate Cistercian communities with such projects. Kings and princes were too important as patrons, protectors and benefactors. The same is particularly true as regards Louis IX's cathedral-shaped church of Royaumont as well as the westwork of the church of Villers-en-Brabant where the duke Henri II of Brabant and his second wife Sophia of Thüringen, the daughter of St. Elizabeth of Hungary, was buried.²⁶

Fig. 6. Church of Loosduinen: south side of the nave and west tower (photo: RDMZ, May 1975).

The different designs of the thirteenth-century churches

There are sufficient remains of thirteenth-century churches to illustrate the variety of designs in use: single-nave churches with a right chevet or with an apse, churches with a transept, churches with aisles. One of the main questions is the location of the nuns' choir in the church, on the ground floor or on a gallery. Beside the Munsterkerk of Roermond, already mentioned, two other Cistercian nuns' churches of the thirteenth century survive, Loosduinen and Maagdendaal. Furthermore, significant remains may be seen at Marche-les-Dames and Mariënkamp as well as the ruins of Hocht. Others were brought to light notably in the excavations of Olive, Ter Hunnepe, Mariëndaal, Grijzenvrouwenklooster, Vrouwenpark, La Ramée or Clairefontaine.

The nunnery of Loosduinen (fig. 6) was founded by count Floris IV of Holland and his wife Machteld of Brabant. She was a sister of both Henri II of Brabant and Margareth of Gelre who had a great love for the Cistercians. The site in the dunes close to The Hague belonged to a former villa of the counts and had been given to Machteld as dowry. It was founded before 1230 and the community was incorporated in 1233. Not only Machteld, who died in 1267, but also many women and children of the count's family and of the local nobility were buried at Loosduinen during the thirteenth century. Margreth, countess of Henneberg, one of Machteld's daughters, was buried in 1277 together with her legendary 364 children, who made Loosduinen world-famous in the sixteenth and seventeenth century.²⁷ Nevertheless, Loosduinen never became a funerary church of the counts themselves. The nave and a western tower of the church, which is now used as a Protestant parish church, are still preserved²⁸ (fig. 7), but the choir was destroyed together with the other abbey buildings in 1573-1575. Despite professional excavations, no evidence was found as regards the shape of the eastern end. It was probably part of the first building phase of the nave completed around 1240. The three east bays offer an interesting elevation that belongs to the first brick architecture in Flanders, having been developed by the Cistercian monks of Ten Duinen and Ter Doest. Typical is the clerestory with an intramural passageway at the level of the lancet windows.²⁹ The nave has an inner width of 9.20 m and a height of 13.2 m, now covered by a new ceiling that replaces a wooden barrel vault built after the sack of the church in 1573-1575. We don't know how the roof looked originally but there is evidence of vaulting. Only in the three oldest bays, great arches on the lateral walls reveal that the builders intended to cover the nave with brick rib vaults.

Before the end of the thirteenth century, a second building campaign added two more bays to the west and a tower probably completed in the very early fourteenth century. The two bays have single high windows with traceries and no more intramural passageway. There are no traces of vaults on the walls. We think this extension could be related to a change of location of the nuns' choir to a gallery at the west side, rea-

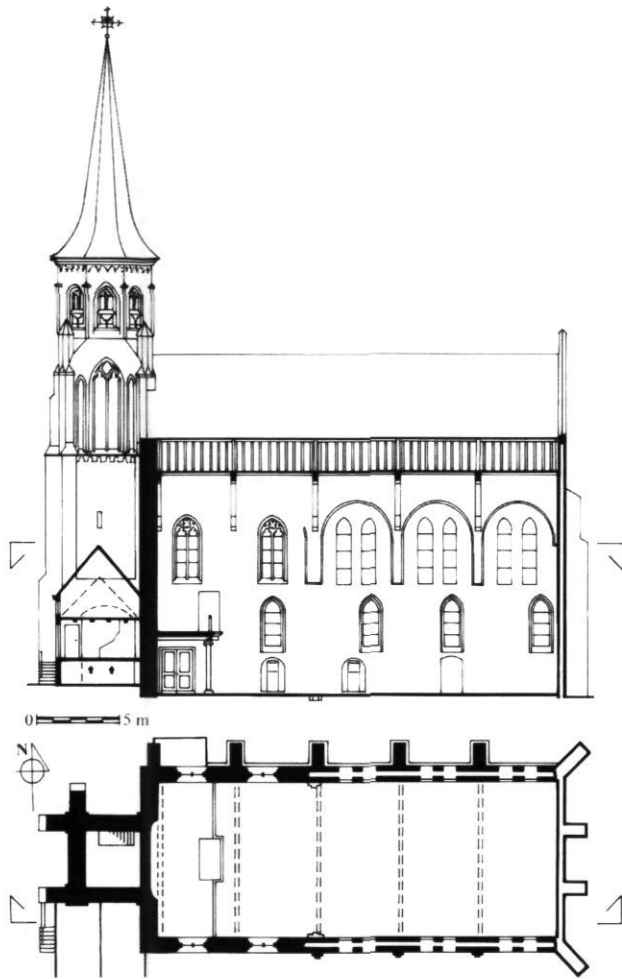

Fig. 7. Church of Loosduinen: section and plan of the present state (drawing: THOC after A. Mulder and P. Bolt).

chable through the first floor of the tower that was connected to an adjacent building forming the western range of the cloister. Not only the openings in the tower and the superposition of two levels of windows, but also the bases of two pilasters found against the nave's walls³⁰ and placed there to support the gallery provide evidence of a two storeys design. The western gallery and the richly decorated octagonal brick tower are undoubtedly linked with the patronage of the court of Holland. The decoration of the tower refers to the main front of the Great Hall of the counts of Holland — of whom one, Willem II, a son of Machteld, had become king of the Romans in 1247 — at The Hague, built in the last quarter of the thirteenth century and located less than 10 km from Loosduinen.³¹

The concept of the church of Maagdendale at Pamele (Oudenaarde) is completely different. It lies on the imperial bank of the Scheldt, which was the boundary between France and the empire for centuries. A good archaeological study of this

building is still missing.³² From 1835 to 1966 it was used as a barracks for the army. Today it is part of the new administration centre of Oudenaarde, which is partially built on the site of the cloister.

The church of Maagdendale was a basilica, with an apse, a transept and a nave flanked with aisles (fig. 8). Unfortunately, the east chapels of the transept and the aisles were destroyed in the eighteenth century, but the traces of the blocked out arches provide evidence for the general design. The sanctuary with its 3/8 apse and the transept belong to a first building campaign, which started immediately after the foundation in 1233. The transept has short arms and the fronts were pierced by a great oculus at the south and a large lancet at the north, both blocked out today. This part of the church is built with grey stone of Tournai, the quarries of which are only about 40 km upstream along the Scheldt. The nave of five bays is entirely built in brick and dates to the second half of the thirteenth century. The small buttresses on the angles of the apse and of the transept, indicate that a timber barrel vault covered the building, as was usual in the smaller churches as well as churches of beguinages and mendicants at that time. A very late Gothic rib and panel vault was placed in the whole church in 1638. The beautiful design of the ribs may be admired from close by since a floor divided the church into two storeys for military use: the lower to house the horses and the upper as dormitory for the privates.

We think that the Cistercian type was used in this case to stress the monastic function of the church. At the same time, the patron, Baron Arnulf IV of Pamele, built a new parish church a few dozen meters eastwards, certainly by craftsmen from the same workshop. It is the famous church of Our Lady of Pamele designed by the architect Arnold of Binche in 1234. The concept of this building — with an ambulatory, a 5/10 apse, an octagonal tower on the crossing, threelight windows, stone rib vaults and a fine decorated triforium — is totally different from the Cistercian one. Both churches are on the right bank of the Scheldt, which was a boundary for

Fig. 8. Church of Maagdendale at Oudenaarde: apse and transept from the north (photo: THOG, May 2004).

centuries, on the 'imperial' side and in the diocese of Cambrai. On the left bank, which was in Flanders and in the diocese of Tournai, St. Walburge, the other parish church, also received a new choir during the second quarter of the thirteenth century. Once more, the design is totally different. It is a 'hall' choir, considered as the oldest in Flanders. This short sketch of the situation in Audenarde during the thirteenth century illustrates how a Cistercian nunnery could be integrated into one of the most industrial cities in Flanders, near one of the busiest rivers in Europe.

There are at least three other thirteenth-century nuns' churches with transepts: Vrouwenpark, Hocht and Salzannes. The northern half of the church of Vrouwenpark, nearly 50 m long, is known from two excavations, in 1955 and 1997-'99. The former brought to light a 5/10 apse and a splendid keystone of the rib vault of the apse, decorated with a foliage mask, and an image of the Coronation of the Virgin was discovered.³³ The second excavation cleared the northern wall of the nave and a chapel that could be the north arm of a transept.³⁴ As in Maagdendale, the nave was built in two stages: local dark brown iron sandstone was used in the eastern part and in the transept arm which dates from around 1270, whilst the western part of the nave is built in brick.

Along the Meuse, in the neighbourhood of Maastricht, a part of the abbey church of Hocht survives.³⁵ After the dissolution, it was artificially ruined and became a folly in a romantic park. The result is surprising. The stone walls of the choir made of two right bays and a 5/10 apse are preserved to a height of about 5 m, the windows are blocked out on the same height and the inner side of the choir is filled up with earth. In this way the apse and its buttresses are used as a supporting wall for a high terrace or belvedere with a view on the Meuse valley. On the north side, the sacristy is still roofed. Traces of shafts, corbels and ribs can be seen on its walls facing the church. This tells us both that the church was covered with rib vaults and that it had a transept. These remains are probably of the late thirteenth century, after the initial monks' community had moved to Val-Dieu and was replaced by nuns in 1218.

The abbey of Salzannes (Val-Saint-Georges) on the banks of the Sambre a few kilometres upriver from Namur is now completely gone, but it is possible to define the design of the church thanks to archive and iconographic sources.³⁶ It was a single-nave church with a large transept with two chapels in each arm. A 3/8 apse replaced the right chevet around 1725. The short nave of four bays was covered by a timber barrel vault and received light from a high clerestorey that suggests the presence of a nuns' gallery. Once more the historical context of the foundation and the role of the patrons could explain an 'unusual' concept for a nuns' church, here characterised by the transept with four chapels. Philippe count of Namur, the aunt and tutor of Johanna and Margaret of Flanders, founded the abbey in 1203. Johanna later became a generous benefactor by giving notably both money and relics for the foundation of chapels in 1238.

Besides these churches with transepts, smaller single-nave churches coexisted, that is to say churches without aisles. We have already discussed the church of Loosduinen but some thirteenth-century fragments can be seen at Mariënkamp and Marche-les-Dames, or were excavated notably at Clairefontaine I, La Ramée, Olive, Grijzenvrouwenklooster I, Ter Hunnepe and Mariëndaal.

Of medieval Mariënkamp – today in the centre of Assen – the only thing which survives is a part of the southern wall of the church, close to the cloister³⁷ (fig. 9). This wall, 1.80 m wide, is built with the famous so-called 'monks bricks' (the Dutch *kloostermoppen*, or Flemish *moeffen*) that each measure about 35/30 x 17/15 x 10/8 cm and are typical of the early brick architecture from Flanders to Friesland. In the late thirteenth century the size of bricks generally evolve to smaller and handier dimensions. The wall of Mariënkamp is blind except for two doorways, one on the ground floor and the other on a higher level. The former has brick mouldings and linked the church with the north-west corner of the cloister. The latter is oblique and has three steps in the thickness of the wall. It was the access to a wooden nuns' gallery of which traces in the

Fig. 9. Church of Mariënkamp at Assen: remains of the south wall (photo: THOC, November 1999).

wall are visible. Excavations and analysis of the foundations of the surrounding buildings made it possible to ascertain the general inner dimensions of the church: about 41 m on 9.40 m (fig. 17). The shape of the chevet remains unknown but the screen could be located nearly halfway the total length. Four masonry dies were found in the middle of the church. They are the foundations of the posts of a square wooden bell tower, which is already mentioned in 1418.

The excavations of Clairefontaine, in progress since 1997, have brought to light the bases of an interesting structure belonging to the vaulted undercroft of the nuns' gallery.³⁸ Church I has an inner width of 10.50 m. The western part or nave was divided into a lower vaulted ground floor composed of three naves and six bays of a length of 14.50 m, and a high gallery above. The nuns' choir had thus a surface of around 150 m². Further to the east, the sanctuary is reduced to a width of 6 m and is on the same level as the undercroft. Count Henri II of Luxembourg founded Clairefontaine in 1247, in honour of a vow of his mother countess Ermesinde, who was buried in the church.³⁹ During the fifteenth century, the gallery was destroyed and the eastern part of the church enlarged. This type of single-nave church with a western gallery above a vaulted undercroft, which was used as a burial place and sometimes wrongly called "crypt", can still be seen in several German nunneries of the thirteenth century. The churches of St. Thomas an der Kyll and Rosental, both in the Eifel region close to Luxembourg, as well as the churches of Frauental and Heydau are well preserved examples of the typology of the "Nonnenchöre über westlichen Krypten oder Unterkirchen".⁴⁰ A similar design was excavated at Ter Hunnepe (fig. 20) and could have existed in the nunnery of St. Servaas at Utrecht where the founder, bishop Wilbrand of Utrecht, was buried in 1233.⁴¹

Turning to Marche-les-Dames, we find a simple single-nave church with flat eastern end and an inner area of 215 m² (26.75 x 8 m).⁴² The drastic restoration of 1904-05 makes possible only to appreciate the general dimensions of this small thirteenth-century church which was almost certainly covered by a simple wooden barrel vault. The three lancets of the chevet are a credible reconstruction of the original windows. It is impossible to locate the nuns' choir. A similar rectangular shaped plan was excavated in 1897 at the nunnery of L'Olive.⁴³ Heavy buttresses, which suggest that the presbytery was covered by stone vaults, strengthened the flat eastern end. According to Dimier's plans,⁴⁴ the church of Blandecques was also a single-nave church with flat eastern end, but its inner surface area of 400 m² (40 x 10 m) was nearly twice as large as that of Marche-les-Dames.

Three single-nave Cistercian churches were excavated in the Netherlands: Grijzenvrouwenklooster I in the Groningen area in 1943, Mariëndaal near Utrecht in 1956-'57 and Ter Hunnepe near Deventer in 1967-'96. All three were brick buildings of small dimensions, built during the second half of the thirteenth century. Grijzenvrouwenklooster I had an inner surface of about 115 m² (23 x 5 m) terminating in the east with a half round apse⁴⁵ (fig. 10). The single-nave church of Mariën-

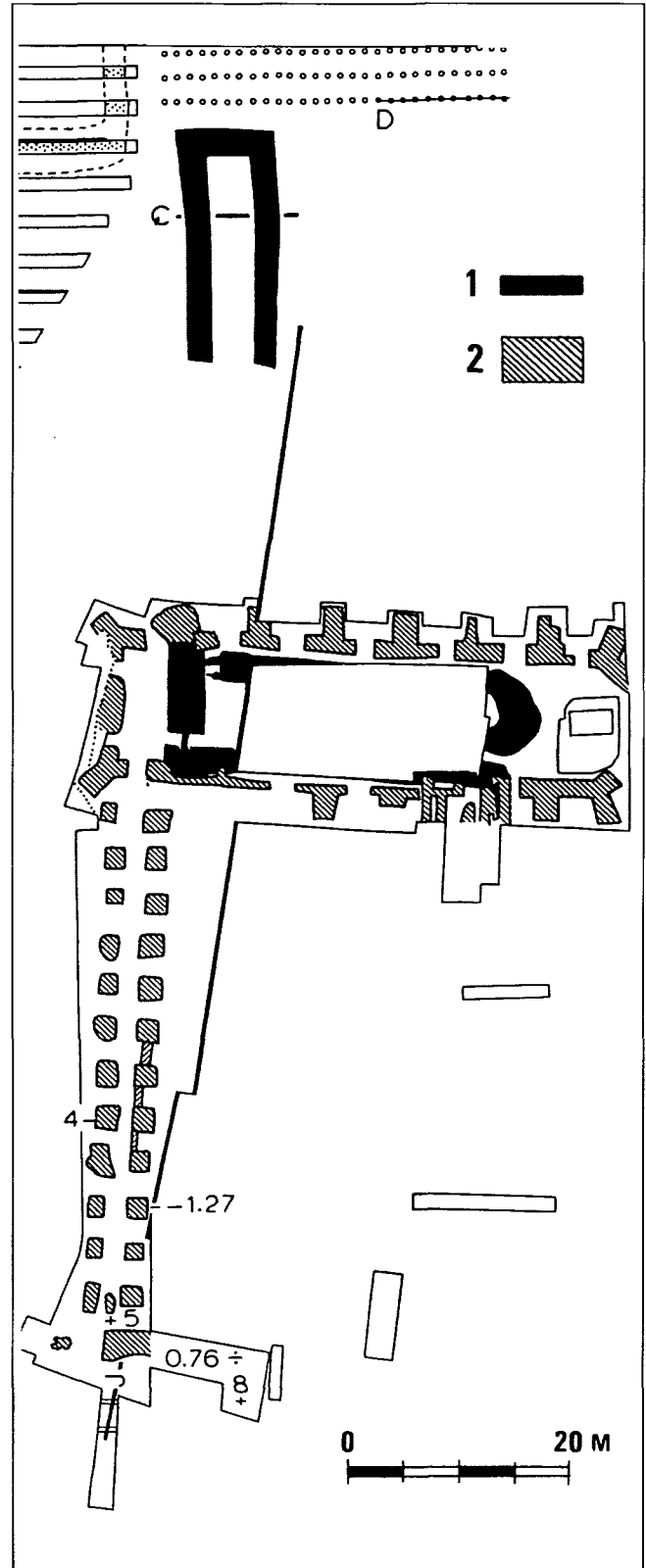

Fig. 10. Plan of the excavations of Grijzenvrouwenklooster at Midwolda. 1. church I; 2. church II (drawing: BAI Groningen, 1944).

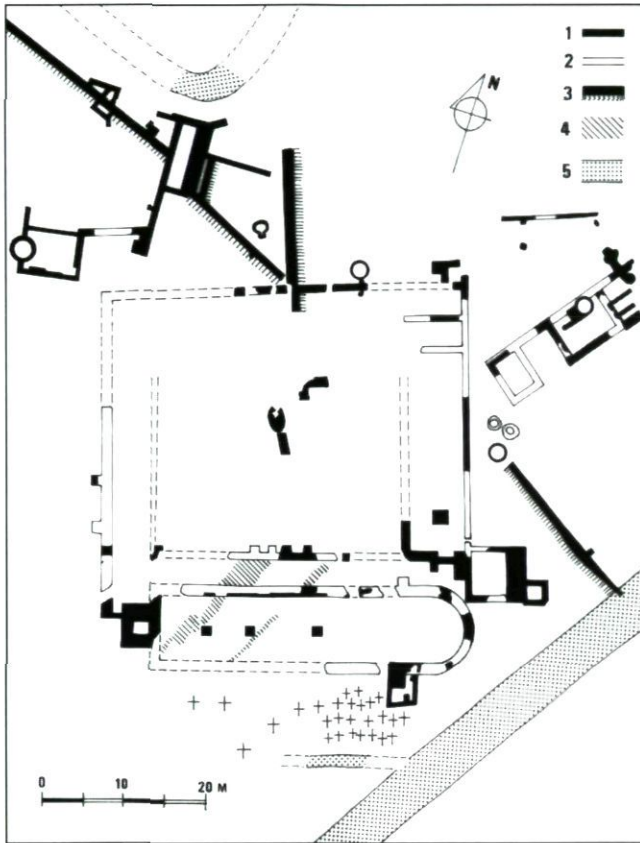

Fig. 11. Plan of the excavations of Mariëndaal at Zuilen. 1. brick foundations; 2. traces of foundations; 3. main drain; 4. traces of previous buildings; 5. ditch (drawing: THOC after C.L. Temminck Groll, 1958).

daal⁴⁶ also terminated in a round apse and had an axial tower behind the west front (fig. 11). The inner area was about 270 m² (38 x 7.10 m) and the shape of the foundations suggests that the apse was vaulted. Three foundation dies, placed in the axis of the building, locate the posts on which the timber floor of the nuns' choir rested. This upper floor covered the two western thirds of the inner space. The same design with three axial foundation dies was brought to light at Ter Hunnepe (fig. 20).⁴⁷ But here the gallery was on a vaulted undercroft of three bays and two naves, according to the foundations of pilasters found along the walls and a sketch of the ruin from about 1690.⁴⁸ Completed in the year 1270, the church of Ter Hunnepe had initially a rectangular inner surface of 273 m² (26 x 10.5 m) terminating in a flat chevet that was replaced by an apse in 1386.

From the combination of old plans, remains of the western façade and two archaeological trenches in the choir, we can admit that La Ramée was a single-nave church ending in a 3/8 apse. The total length was about 55 m and the inner width about 8.5/9 m. At the north side, there was a side chapel looking like a transept arm. Fragments of typical thirteenth-century wall paintings allow dating the church of La Ramée from that time.⁴⁹

Fig. 12. Church of La Cambre: north side and front of the north chapel (photo: THOC, June 1997).

Late medieval single-nave churches

Despite the serious alterations and the restorations of the 1930's, the church of La Cambre at Brussels is the best-preserved and most significant church of a Cistercian nunnery in the Low Countries⁵⁰ (fig. 12). After having been part of the military school, it is now in use as a parish church. Founded around 1200, the noble abbey of La Cambre was one of the favourite nunneries of the dukes of Brabant, who were generous benefactors and protectors. Today La Cambre is within Brussels, but in the Middle Ages it was on the edge of the *Forêt de Soignes*, once the hunting territory of the dukes. The building of the present church started with the west front around 1340 and was completed with the west front around 1400. In a letter of 1362 abbot Jean of Clairvaux "heartily wished to see the church completed in one's lifetime".⁵¹ In 1395 the abbey sold a quarry in the neighbourhood of Brussels which could mean that there was no more need of stone and that the masonry of the church had been completed.

La Cambre is a single-nave church ending in an apse, flanked by an oratory on the south side and by a chapel on the north side. Looking at the ground plan, the oratory and the chapel give the impression of forming a transept (fig. 13). This is wrong, there is no crossing, the oratory is the remain of a thirteenth-century building (church?) and the north chapel is a later addition from the fifteenth century. Those two lateral rooms were separate from the nuns' choir and had specific liturgical functions. The oratory was reserved for the nuns' private devotion and located on the corner of the cloister, whilst the north chapel was not part of the enclosure and was open to the public through a walk along the north side of the nave.

The church has a total inner surface of 594 m² (54 x 11 m) and is divided into two parts by a great triumphal arch. To the east was the sanctuary with the high altar, preceded by some steps; at the west were the choirs for the nuns and the lay sisters, now the nave.⁵² As a sacred place for the liturgy, stone vaults covered the sanctuary of which buttresses strengthened

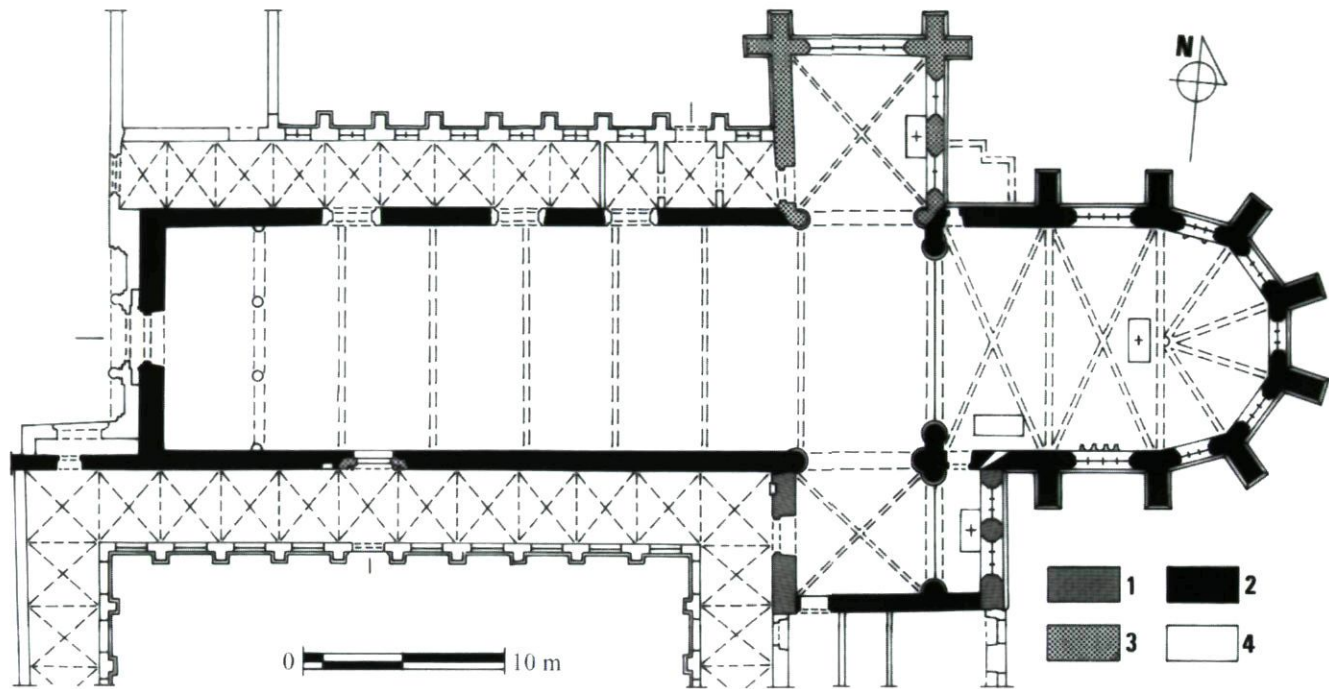

Fig. 13. Church of La Cambre: plan with chronological indications. 1. thirteenth century; 2. fourteenth century; 3. fifteenth century; 4. later (drawing: THOC after M. Thibaut de Maisières, 1948).

the 5/10 apse, while the nave had a timber barrel vault and no buttresses. Both burned down during the sack of 1581 and were first replaced with a ceiling. In 1657 the sanctuary received a new Baroque vault, more in keeping with the increasing cult of St. Boniface's relics that were preserved there. Boniface had been bishop of Lausanne and after his resignation in 1247 he returned to Brussels, his native town, and entered La Cambre as confessor up to his death in 1261. In the fourteenth century, his body was placed in a high tomb against the south wall of the sanctuary near the sedilia, that is to say the seat of the priest. Traces of the medieval furniture can still be seen on the walls of the apse. Besides the sedilia, there was a tabernacle, a lavabo and a recess.

In the eastern bays of the nave was the nuns' choir, followed by the choir of the lay sisters to the west. The former could be reached from the cloister through the oratory; the latter by a doorway in the south wall. There is no evidence of a nuns' gallery. The western front has a beautiful and refined design (fig. 14). Above the axial doorway, which is hidden behind an eighteenth-century porch, a large window with reconstructed tracery pierces the centre of the façade. Remarkable is the decoration of the gable consisting of four trefoil niches with statues of the Virgin, St. Bernard, St. Mary Magdalene (?) and St. John the Baptist.⁵³ Both the statues and the architectonic decoration, which is carved in pale honey-coloured limestone, belong to the late Gothic style of Brabant. As far as we know, the presence of statues on the façade of a Cistercian nunnery is an exceptional feature. In the oratory and in the somewhat

Fig. 14. Church of La Cambre: west front with sculptures and eighteenth-century porch (photo: THOC, June 1997).

later north chapel, the ribs of the vault rest on carved corbels with allegoric animals on top of human heads, also typical of fifteenth-century Brabantine sculpture.

Before the fire of 1963 when the abbey of Soleilmont was nearly completely destroyed, the design of the church was of particular interest on account of at least three different medieval building phases.⁵⁴ It was a small single-nave church of about 30 m length, terminating at the east side by an apse and flanked by two chapels. Parts of the lateral walls of the nave dated from the thirteenth century and determined once and for all the width of the nave to 7.25 m. In the late fifteenth century, the original right chevet was replaced by a 3/8 apse which received light from large tracery windows. A few decades later, in the early sixteenth century, the western part of the nave was rebuilt and opened by high lancet windows to the north and the west. These changes could have been connected with a move of the choir from a gallery to the ground level. The new windows made it impossible to have a gallery.

Fig. 15. Church of Soleilmont: choir and wooden barrel vault, fifteenth-century (photo: IRPA-KIK, before the fire of 1963).

A wooden barrel vault with apparent tie-beams and king posts covered the nave (fig. 15). On the north side, the St. Anne's chapel had the only doorway to the outside and was thus the only place accessible to lay people. To the south, a narrow oratory was extended to the west by a kind of service aisle where was there the doorway to the cloister.

Soleilmont illustrates the practice of partial additions and changes to a thirteenth-century nucleus. Most spectacular certainly was the replacement of the flat chevet by an apse with tracery windows. By bringing more light and redefining both the space and the liturgy, it must have "transfigured" the sanctuary on which the nuns focused during a long part of the day. The sacral dimension of the sanctuary was stressed by the fact that only the apse was vaulted. At Ter Hunnepe, the excavations revealed a replacement of the flat chevet by a 5/8 apse (fig. 20), and archives mention a new consecration of the altar in 1386. This practice probably was more common than we think — with some compromise, the nuns could still use the church during the building work — and will surely be confirmed in the future by new excavations. In the late Middle Ages, coloured stained glass windows became more and more common in nunneries. Accounts, when preserved, often mention gifts of benefactors for windows in the church and particularly in the apse. As far as we know, the only remains of medieval glass from nunneries in the Low Countries come from the church of Herkenrode (1534-1539).⁵⁵

Contrary to Soleilmont the church at La Cambre was a completely newly planned. The same was the case at Grijzenvrouwenklooster II where a new single-nave church of seven bays and a 5/8 apse was literally built around the thirteenth-century church⁵⁶ (fig. 10). As indicated by the buttresses this new fifteenth-century church was entirely vaulted and had an inner space of about 372 m² (40 m x 9.3 m). The place of the nun's choir is not located.

It is important to link the fifteenth-century architectural and liturgical changes with the reforms that occurred in nunneries at that time. As part of the enclosure, the location of the nuns' choir in a gallery or on the ground floor had repercussions on the movement of the nuns in the monastery, of the priest in the church and of lay people from outside. The latter could have access to the area under the gallery or, when there was no gallery, to a lateral chapel as at La Cambre, La Ramée (?) or the late Soleilmont. The excavations of Clairefontaine have revealed another example of a change in the location of the choir. The thirteenth-century gallery on a vaulted undercroft, described earlier, was destroyed during the fifteenth century and the church lengthened to the east by a new choir. In other cases, accounts mention work made on galleries, for example at Vrouwenpark and at Leeuwenhorst during the fifteenth century. The accounts of Leeuwenhorst mention continuous transformations of the church from the late fifteenth century to the early 1520's, including a new *cruiswerc* (transept?), a *toern* (tower or turret) and a *voorkerk* (nave?).⁵⁷

This illustrates the great variety both of liturgical organisation inside of the church and of the scale, design and concept of

the buildings. As indicated, our information remains very scarce or is nearly non-existent for some aspects as crucial as for example furniture, sepulchres and decoration.

Cloisters and lavabos

There is no cloister preserved with its complete medieval structure with galleries, bays, decoration and lavabo. Only the cloisters of Soleilmont, La Cambre (fig. 16), Bijloke and Marche-les-Dames are still surrounded by four galleries. They are all post-medieval but it is likely that they reproduce the shape of the original configuration. In other cases, excavations have revealed the dimensions. The known cloisters are mostly rectangular, seldom square or trapezoid. If we examine the total surface area, including the galleries, we can distinguish large cloisters of nearly 1350-1400 m² from small cloisters of 750-850 m². Bijloke, La Cambre and Mariënkamp belong to the first group; Ter Hunnepe, Marche-les-Dames, Soleilmont, Beaulieu-sur-la-Lys, Clairefontaine and Mariëndaal to the second.⁵⁹

As far as we know, the galleries were mainly covered by wooden structures that made them particularly vulnerable both to bad weather — the junctions of the roofs with the surrounding buildings, especially in the corners, and windows with traceries are always fragile spots — and to alterations to comply with new fashions and styles. The existence of thirteenth-century stone or brick vaulted galleries can only be

Fig. 16. Cloister of La Cambre: Dutch Trappist nuns and monks from the abbeys of Koningsoord and Koningshoeven visiting the garth at the south side of the church (photo: THOC, July 1999).

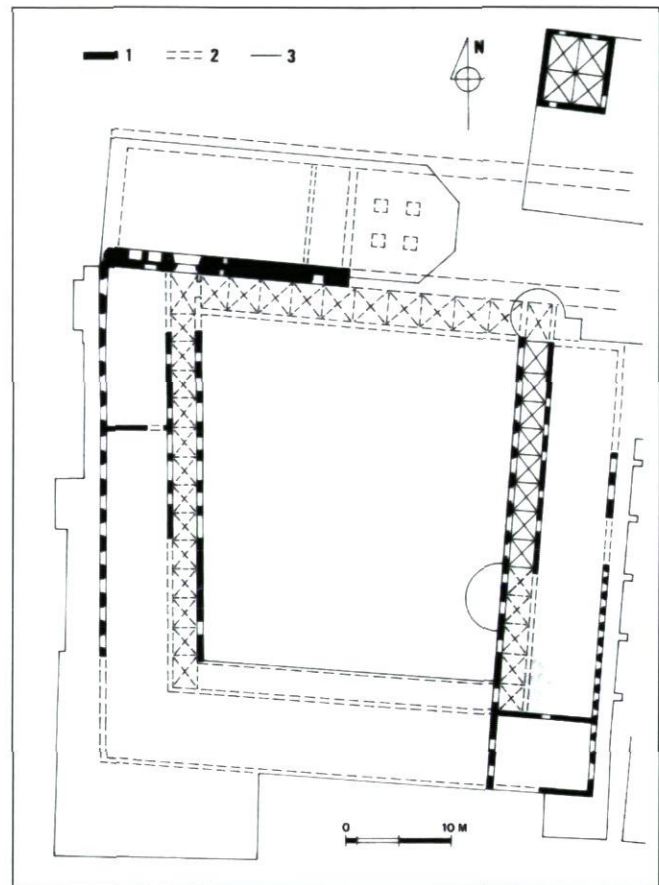

Fig. 17. Reconstruction plan of Mariënkamp at Assen. 1. surviving or documented mediaeval walls; 2. mediaeval walls inferred; 3. present buildings of the Drents Museum (drawing: THOC after Bureau Monumentenzorg, 1986).

shown with any degree of certainty at Roermond and at Mariënkamp (fig. 17).⁶⁰

A well-documented but sad example is the cloister of Soleilmont.⁶¹ The thirteenth-century configuration is unknown, but two rare dedication stones with French inscriptions are reminders of the reconstruction of the cloister in the late fifteenth century: the western and southern galleries in 1476, followed in 1496 by the eastern and northern ones.⁶² The latter had benches or seats for the *collatio*. This cloister was first restored after the religious wars in the late sixteenth century and redecorated with stuccowork in the eighteenth century. The discovery of two blocked bays in the chapter with late medieval tracery led to the complete reconstruction in the years 1937-39 of a “homogeneous” Neo-Gothic cloister that reproduced the chapter bays — and thus the destruction of all traces of the older galleries. Finally, this new cloister burned down in the fire at Christmas 1963.

Also interesting is the cloister of the Bijloke at Ghent, rebuilt in the seventeenth century and covered by fine stucco vaults (1662) after having been destroyed by the Calvinists. This new brick cloister re-uses the stone foundations of the medie-

val one. The chronicle gives the succession of the building phases by relating them with abbacies: eastern gallery between 1384 and 1423, southern gallery between 1423 and 1433, and western gallery between 1433 and 1465. According to this precise literary source the eastern gallery windows were glazed: *In de Oostzyde heeft sij den pand ghemaect metten glaesveynsters*.⁶³ In the central bay of the southern gallery, which is not in front of the entry of the refectory, the fountain house is built out into the cloister garth.

At La Cambre, the cloister is a reconstruction made in the years 1932-34 of how it was in the eighteenth century (fig. 16), but an attractive mural *lavatorium* of the second half of the thirteenth century is still preserved, flanking the east side of the refectory doorway. Two great recesses in the wall frame two high stone benches where upper basins were placed. Through spouts water fell down into the lower basins on the level of the pavement. The upper and lower basins are not preserved but the plumbing was still visible before the restoration.⁶⁴ Such a rectangular upper basin, originally in front of the refectory entrance, is known at Soleilmont.⁶⁵ It is nearly two meters long and has three gargoyles with fantastic heads alternating with heraldic shields, which dates the basin to the first half of the sixteenth century.

The gallery at the north side of the church of Loosduinen has recently been reconstructed in order to provide a service communication to new facilities. In spite of its new aspect, this gallery allowed the re-opening of the two original doorways to the church, one flanked by a fine niche for a candle, and correctly evokes the general volume of the initial gallery. The same may be said as regards the east gallery of Mariënkamp at Assen, which was nearly completely rebuilt in the late nineteenth century (fig. 18).

Although we can assert that all the late medieval nunneries

Fig. 18. Cloister of Mariënkamp at Assen: east gallery (photo: RDMZ, October 1961).

had a central cloister in the same way as the monks' abbeys, we know little about the first plans of the thirteenth century nunneries. Did they all have a cloister with galleries or did they use other systems in order to define an effective enclosure according to *statuta* 7 of 1225 and 16 of 1228?⁶⁶ Trying to answer this question is impossible at the present time because the few excavations of nunneries concentrate on their churches rather than their cloisters.

The east range

Despite the destruction of nearly all the medieval chapter houses of Cistercian nunneries in the Low Countries, there is plenty of evidence as regards the identification of the east range. A "classical" example was recently brought to light at Beaupré-sur-la-Lys.⁶⁷ The building measures 41 on 12.5 m and is dated 1220-30. The ground floor consists of a sequence of four rooms, from the church, from north to south: the sacristy, the staircase to the dormitory, the chapter house and the nuns' common room the last bay of which is disturbed by a later addition. According to the location of the abbey close to the river Lys, a reredorter must have existed in the neighbourhood of the building. The foundations of buttresses at the east side and of a central row of two columns in the chapter house and four columns in the common room prove that all the rooms were vaulted, as were the contemporaneous French nuns' buildings of Maubuisson, Fontaine-Guérard, etc.⁶⁸

Parts of original walls survive at La Cambre. The common wall with the aforementioned oratory near the church belongs to the first half of the thirteenth century and is considered the oldest wall of the abbey.⁶⁹ In this section, a doorway links the north-east corner of the cloister to the choir via the oratory. Above the door, a cornice resting on roughly carved corbels ends the wall, which indicates the position of the primitive roof. A more interesting detail is the square window, now blocked up, at the first level of the dormitory's front. Through this opening, the sacristan had a view into the church from her cell in the dormitory.

The east range of Bijloke at Ghent⁷⁰ is a large brick building, erected in the early fourteenth century according to a testament of 1316 made by the abbey's confessor who bequeathed money "to contribute to the construction of the new dormitory" (*in auxilium novi dormitorii*).⁷¹ It occupied the entire upper floor, and had a surface area of around 485 m² (50 x 9.70 m). A serious alteration took place at the end of the sixteenth century, following the destruction of the old church by the Calvinists in 1579. Rather than re-building a new church on the site of the former, the nuns decided to convert two-thirds of the east range into the new church, preserving the outer walls and the frame but destroying the inner walls and floors. In this way the chapter house and the main part of the dormitory disappeared. Only the southern bays of the range are intact but sufficient to disclose the original layout. The dormitory received light from a repetitive rhythm of small rectangular windows piercing the long sides and corresponding to the individual beds. The arches on the inner side of

Fig. 19. Chapter house of Soleilmont: inside to the west, 1496 (photo: KIK-IRPA, before the fire of 1963).

the walls correspond to the tie-beams of the timberwork. A wooden barrel vault, which still has traces of coloured decoration, covered the entire dormitory. The southern front of the east range has a splendid trefoiled gable reproducing in brick the form of contemporaneous wooden house gables. A large buttress in the axis corresponds to the chimney of the common room or warming house whilst its flue passes between the two high windows of the dormitory's south end. The stairs to the dormitory occupy the first bay of the adjacent south range which is part of the same re-building campaign of the abbey.⁷² Some borings in the east wall has made it possible to locate the doorway of the chapter house and another staircase in the centre of the east range.⁷³ This staircase leads to the common room that was located on a mezzanine floor between the dormitory and a succession of small and low storage rooms on the ground floor. North of the staircase, the chapter house occupied the height corresponding to both the mezzanine floor and the ground floor. This complex design is confirmed by the traces of windows on the east wall.

Besides the exceptional monastic building of Bijloke, only two other eastern ranges survive, at Soleilmont and Marche-les-Dames.⁷⁴ Despite the ruin of the former by the fire of 1963 and the thorough alteration of the latter by a heavy restoration in 1875, it is possible to appreciate the general design of these similar late medieval buildings. The chapter house of Soleilmont was nearly square, vaulted by three barrel vaults, with three windows at the eastern side (the central of which

was somewhat wider and higher) facing three apertures to the east gallery of the cloister (fig. 19). Two pointed-arch windows, divided into two by trefoiled tracery, flanked the doorway. This chapter house was built in 1496 together with the east gallery. An exceptional desk made for the new chapter room of Soleilmont around 1500 is still conserved in the abbey.⁷⁵ South of the chapter house a refectory of about 80 m² (11.8 x 6.7 m) was followed by a pantry and a kitchen. The whole ground floor rested on a basement divided into a vault for the abbesses under the chapter house, and there are cellars under the refectory and the kitchen with a well. The only stairway to the dormitory, which occupied the entire upper storey and was covered by a timber barrel vault, was between the chapter house and the church. The excavations at Ter Hunnepe brought to light a succession of four cellars which had once been vaulted and a cesspit at the southern end⁷⁶ (fig. 20). This fifteenth-century east range thus had a basement, but it is impossible to reconstruct the design of the ground floor.

At Marche-les-Dames, two levels of cross-windows indicate that the stone east range is from the first half of the sixteenth century. The most important components of the east range are a square chapter house and a large room of about 142 m² (18.2 x 7.8 m) which can be identified as a refectory on account of the presence of a pulpit. The latter is an oriel with three lancets around a small platform reachable by four lateral steps.⁷⁷ The dormitory on the upper floor still has its

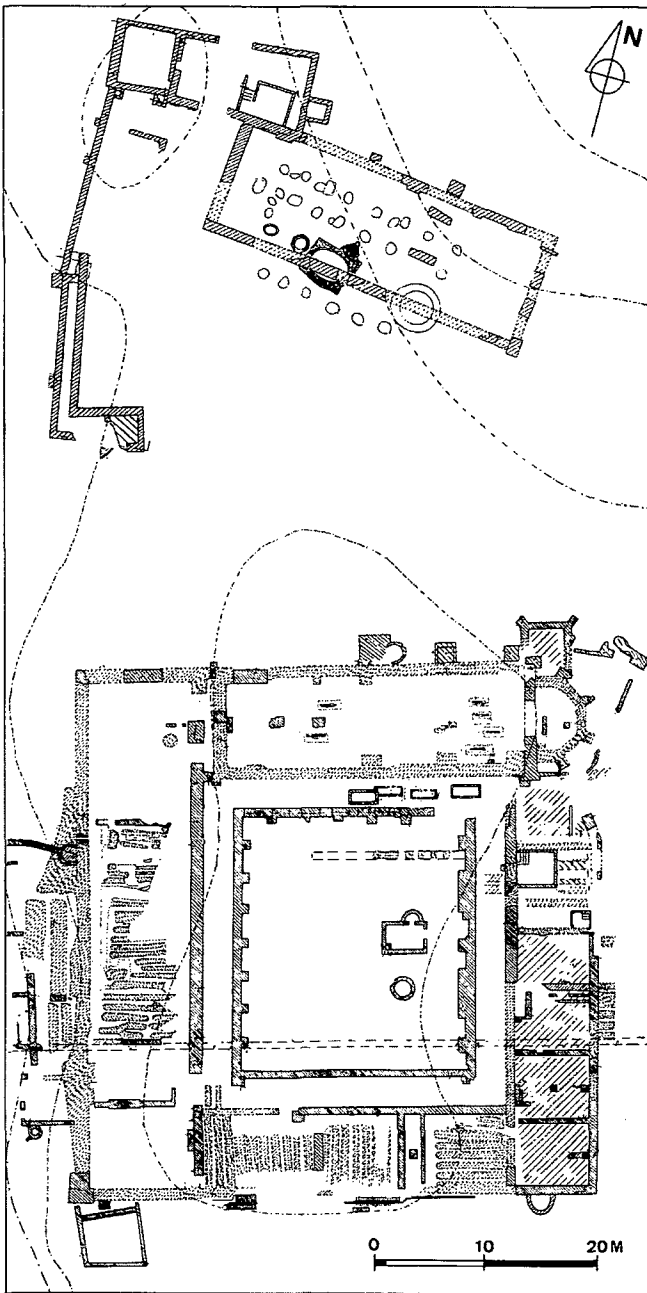

Fig. 20. Plan of the excavations of Mariënhorst / Ter Hunnepe at Deventer (drawing: J. de Vries, AWN, 1998).

wooden barrel vault, and a latrine block was in all likelihood located at the north end of the range.

Both Soleilmont and Marche-les-Dames combine in the same building a chapter house, a refectory and a dormitory. This original and late medieval design could be related to a reform movement among Cistercian nunneries in the fifteenth and early sixteenth centuries, initiated at Marche-les-Dames in 1406 and followed by Soleilmont in 1415.⁷⁸ By concentrating all monastic functions in only one building adjacent to the

church, great stress was placed on strict enclosure. Unfortunately nearly all architectural information on the eighteen other nunneries that joined the reform is missing as well as on the four nunneries which were converted into abbeys for men.⁷⁹ Consequently, it is not possible to generalise from the two remaining examples, all the more since the iconographic and archival documents we have for all the nunneries are mostly later than the destructions caused by the religious wars.

The refectory range

The monastic building opposite the church traditionally housed the refectory and the kitchen. One of the main reasons for this location was the need for a supply of water, which naturally came from the lowest point of the valley, while the church required deeper and stable foundations and was thus settled at the opposite side of the cloister.

The south range of Bijloke at Ghent is undoubtedly the finest medieval refectory of a Cistercian nunnery in all Europe.⁸⁰ It was built just after the dormitory wing and can be dated to 1325-30. The building is parallel to the southern gallery and houses two cellars, a passage and the kitchen at the ground floor, whilst a huge refectory occupies the whole upper floor. In the eastern bay of the building, at the junction of the south and east ranges, a staircase is located which leads both to the refectory and to the dormitory. The western end of the building is closed by a free front, which is a masterpiece of Gothic brick architecture in the Low Countries (fig. 21). The gable is decorated by a great inscribed trefoil enclosing a composition of geometric forms, two rose windows and simulated pointed arch windows with brick traceries. We do not know the reason for this exceptional decoration or its iconographical meaning. In contrast to house facades, we see here buttresses and an axial chimney corresponding to the fireplaces of the kitchen and the refectory placed on the top of the other.

Inside, the refectory is a large single nave hall with an area of 310 m² (31 x 10 m), covered with a wooden barrel vault (fig. 26). Wooden ribs resting on inbedded stone shafts ended by corbels carved with rich foliage decoration, among which two foliage masks, rhythm the space and divide it into eight bays. Each bay received light on both sides from a pointed arch window with gothic tracery. Because of the location of the room on the first floor, large windows could also be opened on the cloister side, above the pentise of the gallery. The fifth bay of the south side is a little different and forms a recess marked outside by a small gable. This was the place of the lectern. During a thorough restoration in 1924 the entire refectory was decorated in a Neo-Gothic style in order to highlight the original figurative scenes, notably a beautiful representation of the Last Supper, still preserved on the two small sides.⁸¹ The two rose windows and a large fireplace mark the small side at the reverse of the famous brick gable. To the left of it is a recess which was part of an ingenious vertical hatch to the kitchen underneath.

According to monastic tradition, the common location of the refectories was parallel to the cloister, on the ground floor or at higher level. At Ghent one still can visit the refectories of the famous Benedictine abbeys of St. Bavo and St. Peter, which are of the same type as the one at Byloke. The former is of the late twelfth century; the latter was rebuilt on a first floor in the early fifteenth century after having been on the ground floor since the twelfth century or earlier.⁸² This illustrates both the survival of a building type during the whole Middle Ages, and the considerable changes that could occur. It also makes it difficult to interpret the foundation and define the function of excavated ground plans.

Previous authors have attempted to identify the southern range as being the building of the lay sisters, whilst siting the

Fig. 21. Refectory of the Bijloke at Ghent: west front, 1325-30 (photo: KIK-IRPA, shortly after the restoration of 1924).

refectory in the eastern range, in continuation of the chapter house.⁸³ This theory is based on the two aforementioned late medieval east ranges of Soleilmont and Marche-les-Dames that were built in the context of the monastic reform in the county of Namur. In any rate, this design does not apply in a general way to all the medieval Cistercian nunneries. Often the presence of a refectory in the eastern wing is a result of the decision taken in 1666 by Pope Alexander III who prescribed two separate refectories, one used for the common and silent meals, called the winter refectory, and another for the feast days, called the summer refectory. The latter remained the spacious old one, and the former had to occupy a smaller room close by, for example the common room.⁸⁴ At Bijloke a new refectory with fine baroque stuccowork was built in 1715 within the medieval one, but on the level of the cloister gallery, as a result of which there was not only a change of level, but also caused serious damage to the building.⁸⁵

It is our considered opinion that the range opposite the church was the refectory wing, with a kitchen and possibly cellars when the refectory is on a first floor. The excavations at Beupré-sur-la-Lys have brought to light the plan of a mid-thirteenth-century north range, which consists of a succession of four square rooms with buttresses. According to the aforementioned theory, the range was identified as being the lay sisters' wing,⁸⁶ whilst we think it is the vaulted undercroft of the refectory.⁸⁷

Two more thirteenth-century refectories can be located in the south range. We have already seen the lavabo recesses in the south gallery at La Cambre next to the door of the refectory which is all that remains of the building. During the destruction works of the south range of Roermond in 1924 parts of the original structure of the refectory suddenly re-appeared. These were hidden behind later masonry. Because of the very bad condition of the remains, the Dutch Service for Heritage decided to record them before completing the destruction.⁸⁸ The walls were decorated with blind round arches resting on painted shafts and high quality late Romanesque capitals with carved foliage. This quite uncommon decoration have led some authors to postulate that the room was the chapter house,⁸⁹ or part of a hall of the counts of Gelre, destroyed by the emperor Otto IV in 1213, shortly before the foundation of the abbey on the same site.⁹⁰

The west range

The questions surrounding the western range are even more problematic than for the other claustral buildings. Was it the site of the cellar and the lodging of the lay sisters, in the same way as in the monks' abbeys? Or was there no building behind the western gallery of the cloister as suggested in some studies?⁹¹ The architectural and archaeological evidence is almost completely non-existent.

An impressive vaulted room survives only at Vrouwenpark. In all likelihood it was a cellar or a storage place. Now completely isolated, the cellar touched the south-west corner of the church and probably was part of a longer and higher build-

ding. It is a rectangular room with a surface of some 85 m² (12.70 x 6.68 m) covered by six groin vaults supported on two columns. The windows are very small, and two doors give access to the room: a small one leading to the cloister on the east side, and a large one opening to the north side, behind the facade of the church. The masonry of the building consists of three different varieties of stones. The walls and part of the vaults are of the local dark brown "iron sandstone". Carved limestone from Tournai is used for the two columns and the moulded bases as well as for the capitals with carved graphical leaves characteristic of early gothic foliage. Finally, yellow sandstone from the Brussels area was only used for the upper part of the vaults. The great regularity of the construction and the carefully cut ashlar masonry prove that the so-called secondary buildings were also the work of skilled craftsmen. Because of the absence of brick, the use of groin vaults and the design of the capitals, this cellar can be dated to the middle of the thirteenth century, that is to say one generation earlier than the first building phase of the stone church. Here mention must be made of the excavations in 1943 by the University of Groningen of Grijzenvrouwenklooster at Midwolda. On the north-west side of the thirteenth-century church a part of the foundation of a long rectangular building was found, while at the south-west side of the fifteenth-century church the foundations of a 46 m long gallery were discovered, perfectly aligned with the front of the church (fig. 10). This means that buildings existed at the western part of the abbey, on both sides of the church. Further interpretation of this excavation is hazardous.⁹²

At Bijloke an upper floor seems to have existed above the western cloister walk. This is where the dormitory of the lay sisters should have been. An account from the second quarter of the sixteenth century mentions the replacement of the black cloth curtains between the beds of the lay sisters by wooden partitions.⁹³

Because of the location of the nuns' choir on a gallery in the western part of the church, a staircase to the cloister or a communication with the first level of the west range was necessary. Such an opening was visible on the south wall of the western block of the church of Roermond, after the destruction of the west range and before the restoration of the church's facings. At Loosduinen there is also evidence of a communication through the first level of the western tower to a building on the north side of the tower (fig. 7).⁹⁴ Such a communication also existed at Clairefontaine.

Therefore, it is not impossible that in some abbeys a nuns' dormitory could have been located on a first floor of the west range. This hypothesis is based only on necessity and convenience for the night prayers in those houses which had a nuns' gallery. Further research on this is necessary.

The abbesses's lodging

Abbesses depended on an abbot and on the confessor for the spiritual side of the community's life, but for secular business and the material administration, they had a large degree of

autonomy. The abbess's status evolved in a parallel way to that of abbots. Abbesses of noble abbeys with great estates were of course a special case. In the late Middle Ages, many abbesses had coats of arms, had a personal seal, had servants, lived in their own lodging with their own kitchen, and were buried in fine carved tombs. The case of the abbesses of Leeuwenhorst is well documented and research has analysed in depth the details of their daily life.⁹⁵

A part of the lodging built by Mechtilde de Lechy, abbess from 1519 to 1548, survives at Herkenrode.⁹⁶ It was a comfortable residence, planned around a courtyard and located about a hundred meters eastwards of the cloister with which it was linked by a long covered gallery. In 1974, the Regular Canonesses of the Holy Sepulchre opened a retreat house and completed the ruined buildings by contemporaneous additions and an attractive modern chapel. The most significant old rooms are at the south-east of the court and serve today as parlour (fig. 22). Both have a fine lierne vault, a fireplace, two cross-windows with window seats, and exceptional late gothic painted decoration. The complete basement of the east range, consisting of four cellars covered by flat rib vaults supported on stone columns, has been preserved. In the middle of the west side, a square staircase is built out into the courtyard. The lower flights of stairs are still covered by late gothic vaults, of which the panels are in brick, and the stone nerves rest on delicate figurative corbels. This large and refined staircase indicates that the east range of the lodging certainly was the most important, which is confirmed by the gothic pedestal of an oriel window on the opposite side. It was part of the abbess's private chapel which, as we know from the archives, was dedicated in 1538. The abbess's kitchen, where a huge mural fireplace may still be seen, was at the north of the east range.

More modest, and more in accord with Cistercian sobriety, was the late medieval abbesses' lodging of Soleilmont, built around 1500 and unfortunately destroyed by the fire of 1963.⁹⁷ It was at the north-west side of the cloister, at the continuation of the church, and was known as the *domus abbatis et confessoris*. The double lodging, in fact two parlours, was separated by a transverse passage which was the only link from the cloister to the inner court, close to the church entrance. Here the abbess lived with her community around the cloister, controlled the entrance of the enclosure, and could conveniently welcome the guests coming to the church. This configuration and location on the edge of the enclosure and in continuation of the church seems to be more "typological" if we refer to buildings reproducing it late in the eighteenth century. Examples include in particular Marche-les-Dames, Argenton, La Cambre, La Ramée and Soleilmont, which was extended in 1732.

Gatehouses, mills and other buildings

The nunneries were enclosed by a precinct wall, which defined an area in all likelihood subdivided by other walls in an inner and an outer court, in the same way as for monks'

Fig. 22. Abbesses' lodging of Herkenrode: vaulted room with fine painted decoration, 1519-1548 (photo: Oswald Pauwels, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Monumenten en Landschappen, 1993).

Fig. 23. Gatehouse of Herkenrode: outer front, 1531 (photo: THOC, May 1992).

abbeys. Owing to the destruction of the religious wars, the reorganisation that followed and the dissolution of 1796, the medieval organisation of the inner space is no more recognisable. Parts of the outer walls, some gatehouses, agricultural buildings and mills are still preserved in those cases where nunneries became farmsteads after the dissolution. Some significant groups of buildings of the seventeenth and eighteenth centuries survive in Belgium, notably at Argenton, Aywières, Herkenrode, Hocht, Oplinter, La Paix-Dieu, La Ramée, Solières, Valduc, Val-Notre-Dame, Vrouwenpark, etc.⁹⁸ Those buildings illustrate the richness of the restored rural economy after the religious troubles. At Herkenrode, we can read on the front of the barn, under the arms of an abbess, the inscription: *LABONDANCE DE DIEV* (the abundance of God) which gives the date 1656.

The late gothic gatehouse erected by Mechtilde de Lechy in 1531 still stands a few dozen meters to the west (fig. 23). This solid but elegant reception building, symbolically crowned by four brick step gables and a central spire, is visible from afar. It marks the entrance to the great abbey of the noble Cistercian sisters of Herkenrode, at that time the most illustrious and prestigious nunnery of the prince-bishopric of Liège. Since 1317, miraculous hosts were kept in the church of Herkenrode which had become a celebrated pilgrimage place, confirmed by the famous indulgence letter given by the pope in 1363.⁹⁹ Pilgrims entered the abbey through the vaulted entrance portal, which has two passageways, a small one for pedestrians and a large one for carts and processions. Between the two there was a niche with a statue of the Virgin on a pedestal with the arms of the prince-bishop of Liège, celebrating the two protectors of the abbey. We think that the great room on the first floor was used as a reception hall and for secular business.

Gatehouses with double passageways can be seen on many drawings and etchings of the sixteenth and seventeenth centuries, but except for the one at Herkenrode, no other medieval gatehouse of a Cistercian nunnery survives. Here one should mention the excavations of the medieval gatehouse of Ter Hunnepe (fig. 20 above) and the double passageway at Salzannes, both destroyed in the 1910's.¹⁰⁰ The eighteenth-century gatehouse at Soleilmont integrates older walls according to the date 1490 written with black bricks in the masonry.¹⁰¹ Some surviving sections of the precinct are linked with the gatehouse and include a low round flanking tower of the fifteenth century.

According to the rule of St. Benedict (66, 6-7), the workshops and the water-driven mills had to be located inside the precinct, in what we now call the outer court. This was the case at Herkenrode, Val-Notre-Dame, Soleilmont, La Paix-Dieu, Valduc, La Ramée, etc. where post-medieval mills survive, in all probability rebuilt on sites of which the dams, leats and falls belong to medieval layouts.¹⁰² The corn mill of Salzannes, the last domestic medieval mill of a Cistercian nunnery, disappeared a long time ago, before 1860.¹⁰³ Sometimes old pictures of abbeys show very impressive mill complexes and illustrate the pre-industrial activities close even to a nuns' cloister. A view of Blandecques from around 1460, shows no less than five water mills situated on the river Aa.¹⁰⁴ The mill of Vrouwenpark has been recently located by excavations, some 600 m to the south of the cloister.¹⁰⁵

The last excavations of Ter Hunnepe in 1993-95 have brought to light the plan of a medieval brick grange within the precinct¹⁰⁶ (fig. 20). With an inner surface of 255 m² (28.10 x 9.10 m), this home grange was nearly as large as the church. The post holes of an earlier timber aisled building were found underneath the level of the brick grange. The foundations of three circular ovens in the middle of the timber workshop made it possible to identify it as the abbey's bakery, which had been destroyed by a fire in the early fourteenth century.

The Bijloke hospital

Even though, strictly speaking, it is not a monastic building, the hospital of Bijloke at Ghent must be mentioned in a work on Cistercian nunneries. The great hall of the hospital with its unique trefoiled timberwork is rightly considered as one of the finest medieval buildings of European hospital architecture.

Also unique is the link between a hospital and a Cistercian nunnery, both settled at the edge of Ghent, which was one of the largest towns in medieval northern Europe. The transfer of an existing hospital from the city centre to a place called *Biloke* on the bank of the river Lys upstream, and the foundation of a Cistercian community to minister to it, are due to the count of Flanders, Ferrand of Portugal and his wife Johanna of Constantinople. It took place in 1228-34. The double vocation, both contemplative and active,¹⁰⁷ led to many problems notably as regards strict enclosure. Theoretically, only the lay sisters and servants were allowed to work in the hospital and

Fig. 24. Hospital of the Bijloke at Ghent: inner view of the great hall to the west and trussed rafter roof of 1251-1255 (photo: THOC, September 1992).

to have contact with lay people, whilst the nuns lived in the cloister and worked in the pharmacy to prepare medicines. Different precincts enclosed the hospital and the convent.

Three buildings of the medieval hospital are still preserved,¹⁰⁸ all rectangular and oriented east-west. First, the great hall of an area of 867 m² (55.10 x 15.75 m) is the main building of the complex (fig. 24). Shortly after its completion it was flanked on the south by a chapel of some 100 m² (14.10 x 7.35 m). Later, a second infirmary hall of an area of 250 m² (25 x 10 m) was erected a dozen meters to the east in the axis of the great hall. The buildings, surrounded by Neo-Gothic extensions in the nineteenth century, kept their medical function until 1982 and were still served by Cistercian nuns.¹⁰⁹ A complete restoration occurred in the 1990's when the great hall became a concert hall. Before and during this, an exemplary multidisciplinary archaeological study revealed much new information regarding the building¹¹⁰ and its timber roof.

The great hall has been dated 1251-1255 through dendrochronological analysis.¹¹¹ This exceptional trussed rafter roof culminates at a height of 18 m and has a trefoiled shape, which makes a span of nearly 16 m possible. There is no panelled barrel vault and it is not certain that once there was one. At regular intervals, ten principal rafters, having an additional

tie-beam under the upper arch, rhythmically divided the hall into eleven bays. In their axis, buttresses strengthen the lateral walls. The iron anchors were placed in the seventeenth century to give greater stability.

The walls of the great hall are made of an interesting mixed masonry of Tournai stone outside with large bricks for the inner facing. Analysis has made it possible to reconstruct how the lateral windows looked originally and how they provided both lighting and airiness to the huge room. They were divided into two lancets surmounted by a quadrilobe. The latter and the upper part of the lights were glazed, whilst the bottom was only shuttered. The eastern front is pierced by three large pointed arch windows, which have lost their traceries. The height of the central window corresponds to the upper arch of the trefoiled roof. Underneath, traces of an axial wooden gallery and niches could be identified with the location of a high altar that was the focus point of the hall. This altar was the so-called "St. Anna's attic" (*Sint-Annazolder*) mentioned by late medieval sources. In one of the small niches a lavabo was found which confirms the liturgical use of the gallery.¹¹² The monumental western front with central doorway offers a beautiful but barely restored design of windows, oculus and arcades decoration.

Fig. 25. Hospital of the Bijloke at Ghent: inner view of the 'Craekhuys', 1509 (photo: THOC, March 2002).

The chapel on the south side of the hall is an addition of the third quarter of the thirteenth century. It has three bays and was originally covered by a wooden roof that is now hidden by later added vaults. The chapel receive light from high windows, among which the eastern and the western ones, later blocked up by brick masonry, still retain medieval traceries. A meticulous analysis of the plaster fragments on the walls brought to light remains of seriously altered medieval wall paintings.¹¹³ Only some medallions with apostles' figures could be identified.

The second infirmary hall is separate from the great hall and is known as the "house of the sick" (*Craekhuys*)¹¹⁴ (fig. 25). Later it was intended for the dying people. This brick hall is covered by a timber panelled barrel vault that has been dated 1509 through dendrochronological analysis.¹¹⁵

Coloured interiors

Anyone who today visits successively the church of La Cambre and the refectory of Bijloke will be confronted with two

completely different interiors. The former has a nave covered by a wooden barrel vault contrasting with the choir where the bare stone masonry, the white painted vaulting and the coloured tile pavement receive light from darkly coloured figurative Art Deco stained-glass windows. The latter is colourful, from the red walls decorated with stencilled motives, simulated hangings and great figurative scenes on the two short sides, to the two-coloured labyrinth composition of the pavement and the dark red and white ribs (fig. 26). The windows have simple white glass but the toric jambs are strongly underlined by coloured stripes and chevrons. Both interiors are the result of radical restoration undertaken at the same time but representing two diametrically opposed schools of thought.¹¹⁶ La Cambre is an interesting mixture of taste for plain materials, a false idea of Cistercian "decorative poverty" and Art Deco, whilst Bijloke is a radical Neo-Gothic reconstruction of some authentic remains. Both are excessive interpretations and teach us above all what restorers thought a medieval interior was like, all the more so as the original furniture has completely disappeared.

New interest in medieval wall paintings has had the effect that we are now better informed.¹¹⁷ The discoveries are accompanied with great regard for authentic remains and more respectful restoration. In the context of this study on medieval Cistercian nunneries, the best example is the restoration at Herkenrode in 1984 of the abbesses' quarters.¹¹⁸ Fine and very well-preserved late Gothic polychromy was discovered under many later coats in the two vaulted rooms (fig. 22). The ochre-yellow ribs run across the white walls and vaults, which are locally decorated by fine foliage, especially around the sculpted bosses. There are small shields with colourful heraldic motifs on the corbels which tell us that they are from the second quarter of the sixteenth century. At Bijloke, only the figurative wall paintings of the refectory are original and date from the middle of the fourteenth century.¹¹⁹ On the west side, the monumental standing figures of St. John Baptist and St. Christopher are painted on both sides of the hood of the fireplace. On the east side, in a huge quadrilobe, we can see Christ blessing the Virgin and sitting with her on a Gothic bench. A depiction of the Last Supper is painted lower down, a reminder to the nuns at every mealtime. This figurative decoration was quite usual in monastic refectories, including Cistercian ones.¹²⁰ Still at Bijloke, the chronicle mentions that "the dormitory was so richly decorated and painted that it seemed like a palace" (*Sy heeft den dormter soo eerbaerlick doen maken met al dat er aen cleeft ende doen scilderen soo dat den dormter scheen een paleys te wesen*).¹²¹ Remains of wall paintings were also found in the chapel of the hospital.¹²²

Churches were also entirely painted inside but the few that remain have been heavily restored. We have already seen how the Munsterkerk at Roermond was drastically restored during the second half of the nineteenth century.¹²³ The interior was completely re-painted, re-paved and re-furnished in 1850, and in the view of the restorator P.J.H. Cuypers, had become a homogeneous interior. Between 1959 and 1966, at a time

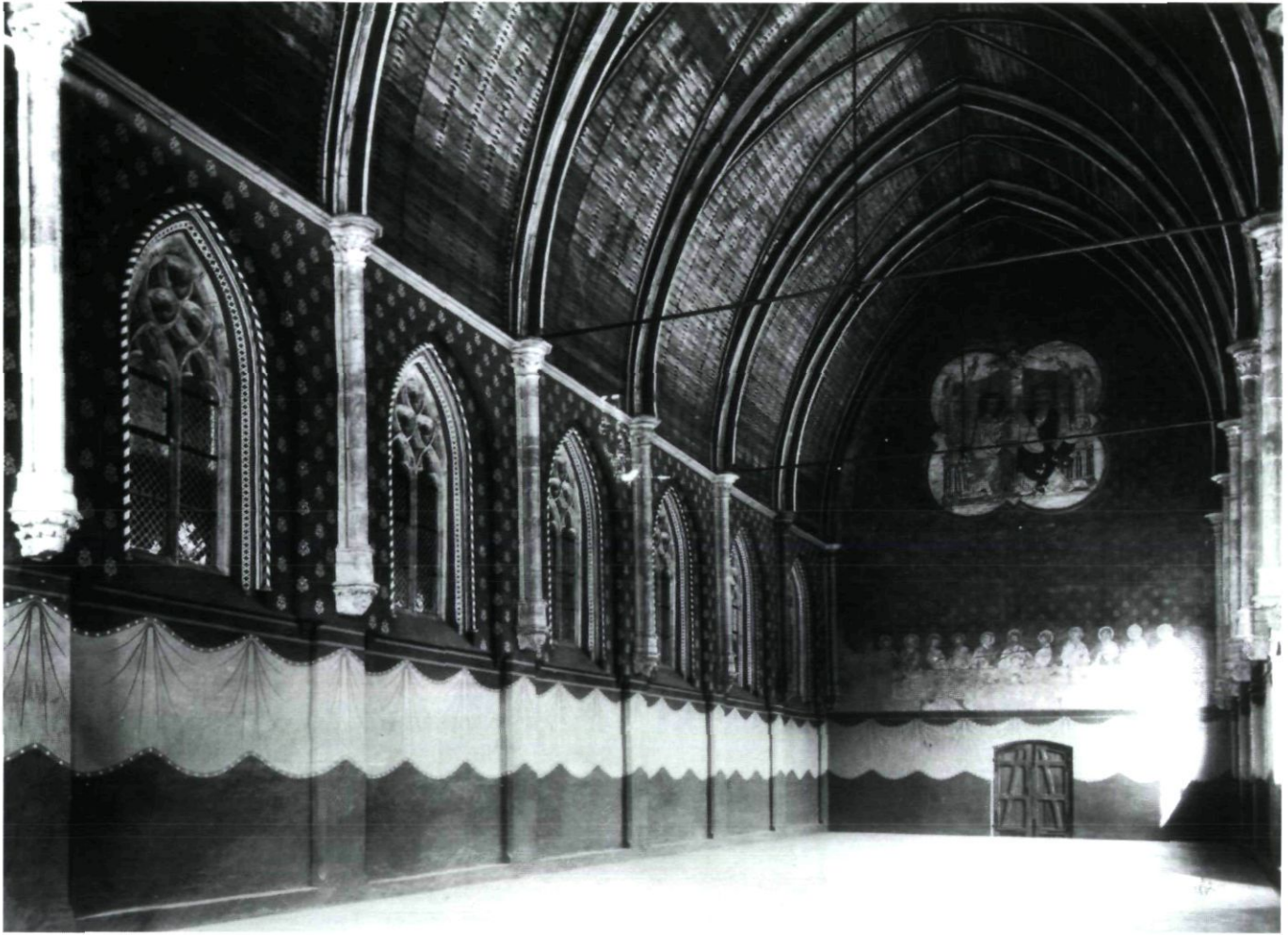

Fig. 26. Refectory of the Bijloke at Ghent: inner view to the east of the restored wall paintings and the Last Supper above the doorway, around 1325-1330 (photo: KIK-IRPA, 1925).

when Neo-Gothic was no longer appreciated and had not yet become fashionable again, the main part of the inner decoration was taken away (fig. 4). In the choir, the restorers were surprised when, underneath the Neo-Gothic decoration, they exposed fragments of the original decoration. It consists of a white coat with red lines stressing the structure of the chapels and of the apse. The fine carved capitals and corbels had almost certainly also been painted. Some figurative paintings in red were found on the arches of the radiating chapels and in the crossing, providing evidence of a completely decorated thirteenth-century church interior.

The recent excavation of the church at Vrouwenpark brought to light many fragments of the original wall decoration, an imitation of regular masonry made by false joints painted on a monochrome mauve background.¹²⁴ The splendid keystone of the apse decorated with a foliage mask and a Coronation of the Virgin still retains its fine thirteenth-century polychrome.¹²⁵ Excavations at La Ramée also have brought to light fragments of thirteenth-century wall decoration.¹²⁶ Colour was not confined to the walls as the floor was tiled

with mosaic pavements. Medieval tiles are found at all the excavation sites of Cistercian nunneries in the Low Countries. They are mostly monochrome and sometimes decorated with geometric forms or inlaid motifs like rosettes, fleurs de lis, lions, heraldic emblems or even figures. Up to now, the finest medieval decorated tiles in Cistercian nunneries are those at Mariëndaal and Beaupré-sur-la-Lys.¹²⁷ We have no indication about medieval coloured stained-glass and furniture except for the windows of Herkenrode and the desk of Soleilmont already mentioned,¹⁸⁴ and the remarkable burial effigies of Gerard III of Gelre and his wife Margareth of Brabant placed in the crossing at Roermond in 1240. Some medieval altars are preserved at Roermond and altar stones were found during excavation. Some fine pieces of medieval goldsmith's work providing from Cistercian nunneries are conserved in museums. Mention must also be made of the medieval sculpted tombs of abbesses from chapter houses or churches, notably those at Soleilmont, Leeuwenhorst, Florival, Vrouwenpark, Beaupré-sur-la-Lys, etc.

Conclusion

Whoever travels on the national road between Aarschot and Louvain today can see a lovely little mushroom-shaped folly with a thatched roof and dark brown stone masonry (fig. 27). This early nineteenth-century Neo-Gothic tea house on the edge of a Romantic landscape garden is built on the site of the former Cistercian nunnery of Vrouwenpark. Thirteenth century capitals, corbels, ribs and shafts are easily recognisable in the masonry. Re-used as rough building material, these *spolia* are also medieval architectural remains!

But of the once eighty-five medieval nunneries in the Low Countries the most significant medieval buildings to visit today are at Roermond, the Bijloke, La Cambre and Herkenrode. Nevertheless the medieval remains we have gathered together give an interesting overview of the great variety that characterise nunnery architecture. There are not only differences in size, in building material and in sites, but the organisation of the different monastic functions around the cloi-

Fig. 27. Park of Vrouwenpark at Rotselaar: early nineteenth-century folly entirely built with material from the ruined medieval church (photo: THOC, February 1997).

ster seems to have varied much more than is the case in abbeys for men. This makes any attempt to define a medieval “model plan” illusory.¹²⁹ We have seen that some rooms, as for instance the refectory or the common room, were sometimes located at a first floor. When excavations bring to light the foundations of undercrofts, it is difficult to hazard a guess as to what happened above.

The greatest diversity surely is to be found in church types. This also means that liturgy was adapted to each material situation. The most spectacular of course is the location of the nuns’ choir that seems to have been quite systematically on a gallery. Investigations in the narrative and the archive sources would almost certainly provide new information on this important point as well as on the move of the location of the choir into the church.

We have also stressed the role of the founders and patrons of the nunneries. Considering the link between the patron and the choice of meaningful architectural concept, we would suggest that one ought to differentiate ‘Cistercian architecture’ from ‘architecture for Cistercians’. The latter seems to be more in accordance both with the remains we have examined — which include the church of Roermond and the hospital of Bijloke — and with the only instruction of the General Chapter, that is to say strict enclosure as defined in *statuta* 7 of 1225 and 16 of 1228.¹³⁰

Many architectural aspects and functions of a medieval Cistercian nunnery have not been discussed in this overview: the place of the lay sisters and the novices both in the church and in the monastery, the lodgings of the secular administrator and the priest, the health and sanitation facilities, the water supplies and networks, etc. We must humbly admit that our knowledge of those aspects is at the present time nearly nonexistent. Only new excavations would provide further information.

Notes

* This article was written in 1999 for a volume on the architecture of Cistercian nunneries, edited by M.P. Lillich as volume 6 of *Studies in Cistercian Art and Architecture*, Cistercian Studies Series, XX, Kalamazoo: Cistercian Publications, 2004. I am grateful to Prof. Dr. Rozanne Elder, director of Cistercian Publications, Western Michigan University, and to Prof. Dr. Meredith Lillich, Syracuse University, for their authorisation to reproduce this article in the *Bulletin KNOB*. The present version of the article has an updated bibliography, an adapted illustration and a new title (original title: ‘Cistercian Nunneries in the Low Countries: the Medieval Architectural Remains’). For having made this research possible in 1999, I gratefully acknowledge the Nederlandse Onderzoeksschool Mediëvistiek and the Kunsthistorische Instituut of Leiden University, in particular Prof. Dr. A.J.J. Mekking and Prof. Dr. W.P. Blockmans. I also would like to offer my friendly thanks to Dr. James France, who kindly agreed to read my text and improve my English.

1. *Fundabatur coenobia, aedificabantur monasteria, replebantur claustra, confluebant virgines, currebant uiduae et mulieres conjugatae, de consensu maritorum suorum, carnale matrimonium in spi-*

- rituale commutabant. In Acta sanctorum octobris*, 13, Paris 1883, 101. English translation in: J.C. Bouton, 'The Life of the Twelfth and Thirteenth Century Nuns of Cîteaux', *Hidden Springs Cistercian Monastic Women*, ed. J.A. Nichols and L.Th. Shank (*Cistercian Studies* 113), Kalamazoo 1991, vol. 1, 21.
2. There is only a very helpful and systematic series for Belgium: *Monasticon belge*, begun by U. Berlière and completed by the Centre national de recherches d'histoire religieuse, 8 vol., Bruges-Liège 1890-1993. The quality of the Dutch *Monasticon* is really poor; Cistercians are included in: M. Schoengen, *Monasticon Batavum*, 3: *De Benedictijnsche orden benevens de Carmelieten en de Jesuiten (Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde 45)*, Amsterdam 1942.
 3. For example: Th. Luyckx, 'Gravin Johanna van Constantinopel en de godsdienstige vrouwenbeweging in Vlaanderen gedurende de eerste helft der XIIIe eeuw', *Ons geestelijk erf*, 17 (1943), 5-30; R. De Ganck, 'The Integration of Nuns in the Cistercian Order, Particularly in Belgium', *Cîteaux, commentarii cistercienses*, 35 (1984), 235-247; G.J. van Bussel, 'Het stichtings- en incorporatieproces van de Cisterciënzerinnenabdij *Locus imperatricis* (Binderen) bij Helmont, 1237-1246', *Cîteaux, commentarii cistercienses*, 38 (1987), 165-190; G. Berings, 'Cinq abbayes cisterciennes en Flandre française: fondation et histoire des premières décennies', *Cîteaux, commentarii cistercienses*, 45 (1994), 63-87; R. De Ganck, *Beatrice of Nazareth in her Context*, 3 parts (*Cistercian Studies* 121-122), Kalamazoo 1991; E. Jordan, 'Patronage, Prayers and Polders: Assessing Cistercian Foundations in Thirteenth-Century Flanders and Hainaut', *Cîteaux, commentarii cistercienses*, 53 (2002), 99-125.
 4. Recent examples: M.-É. Henneau, *Filles de Cîteaux au Pays mosan*, Huy, 1990; D. Verhelst and E. Van Ermen, 'De cisterciënzerinnen in het hertogdom Brabant', *Bernardus en de Cisterciënzerfamilie in België 1090-1990*, ed. M. Sabbe, M. Lamberigts and F. Gistelincx (*Documenta Libraria* 11), Leuven 1990, 271-293; C. Tromp, *Groninger kloosters (Groninger historische reeks 5)*, Assen-Maastricht 1989, 27-44; J.-B. Lefèvre, 'Histoire et institutions des abbayes cisterciennes (XIIe-XVIIe siècles)', *Monastères bénédictins et cisterciens dans les Albums de Croÿ, 1596-1611*, Brussels 1990, 109-186; *Les cisterciens en Namurois, XIIIe-XVIIIe siècles*, ed. J. Toussaint (*Musée des arts anciens du Namurois* 12), Namur, 1998; M. Pieteraerens, L. Robijns and G. Van Bockstaele, *Van Beaupré tot Zwijveke: Cisterciënzers in Oost-Vlaanderen (1200-1999)*, Ghent 1999. Only three monographs of Cistercian nunneries including serious contributions on architecture and archaeology were recently published: N. Herweijer, H. Lubberding and J. de Vries, *Zusters tussen twee beken. Graven naar klooster Ter Hunnepe (Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland 1)*, Amsterdam 1998; Th. Coomans (dir.), *La Ramée. Abbaye cistercienne en Brabant wallon*, Brussels 2002; B. Chauvin, *Marquette-lez-Lille, à la redécouverte de l'abbaye de la comtesse Jeanne*, Marquette-lez-Lille 2002.
 5. A first european meeting on *Cîteaux et les femmes* took place at Royaumont on 12-13 november 1998. Proceedings: B. Barrière and M.-É. Henneau (dir.), *Cîteaux et les femmes (Rencontres à Royaumont)*, Paris 2001. A standard work for the archaeology of nunneries is: R. Gilchrist, *Gender and Material Culture. The Archaeology of Religious Women*, London-New York 1994.
 6. E. den Hartog, 'The Site of the Former Abbey Church of Leeuwenhorst near Noordwijkerhout in the Netherlands', *Cîteaux, commentarii cistercienses*, 50 (1999), 187-195.
 7. Th. Coomans, 'Le patrimoine rural cistercien en Belgique', *L'Espace cistercien*, ed. L. Pressouyre (*Mémoires de la section d'archéologie et d'histoire de l'art* 5), Paris 1999, 281-293.
 8. Some sites are occupied by other communities: Marche-les-Dames (Petites Sœurs de Bethléem); Val-Notre-Dame (Sœurs de l'Assomption, school); Vrouwenpark (Monfortains, school); Saint-Remy (Cistercian monks, since 1464).
 9. M. Jetten, *De architectuur van de Cisterciënser- en Cisterciënserinnenkloosters in Nederland*, unpublished M.A., University of Nijmegen 1986. An abstract of it can be found in: *Zusters tussen twee beken*, op. cit. (note 4), 17-24.
 10. G. Vermeer, *Kloosters van baksteen. De architectuur van de hervormingsorden in Nederland tot omstreeks 1300*, unpublished Ph.D., University of Amsterdam 1999, 124-129 and 168-192.
 11. J.-J. Bolly, *L'architecture des abbayes de moniales cisterciennes dans l'ancien comté de Namur*, unpublished M.A., Catholic University of Louvain 1966.
 12. J.-J. Bolly [and J.-B. Lefèvre], 'Architecture, cadre de vie et environnement des abbayes cisterciennes', *Monastères bénédictins et cisterciens dans les Albums de Croÿ (1596-1611)*, Brussels 1990, 187-238 (215-227); literally reproduced in: *Les Cisterciens en Namurois*, op. cit. (note 4), 150-158.
 13. Bijloke, La Cambre, Clairefontaine, Groeninge, Hemelsdale, Herkenrode, La Ramée, Maagdendale (Oudenaarde and Flobecq), Muizen, Nazareth (Lier), Nieuwenbos, Olive, Paix-Dieu, Rozendaal, Valduc, Vrouwenpark and Zwijveke. See: M. Brion, *Cisterciënzerarcheologie in België*, unpublished M.A., University of Ghent 1999.
 14. M. Aubert [and M.J. de Maillé], *L'architecture cistercienne en France*, 2, Paris 1943, 173-205.
 15. A. Dimier, *Recueil de plans d'églises cisterciennes*, 4 vol. (*Commission d'histoire de l'ordre de Cîteaux* 1 & 6), Grignan-Paris 1949-1967.
 16. A. Dimier, 'L'architecture des églises de moniales cisterciennes. Essai de classement des différents types de plans', *Cîteaux, commentarii cistercienses*, 25 (1974), 8-23.
 17. Medieval churches of La Cambre (I.61), Flines (I.114), Roermond (I.255), Blandecques (II.33), Marche-les-Dames (II.175), Marquette (II.190), Olive (II.224), Soleilmont (II.296). Some plans of Belgian churches from the sixteenth to the eighteenth century: Bijloke (I.37), Clairefontaine (II.64), Doornzele (II.78), Groeninge (II.115), Refuge (II.246) and Ter Hagen (II.312).
 18. E. Coester, 'Die Cistercienserinnenkirchen des 12. bis 14. Jahrhunderts', *Die Cistercienser: Geschichte, Geist, Kunst*, ed. A. Schneider, A. Wienand, W. Bickel and E. Coester, Cologne 1977, 363-428; E. Coester, *Die einschiffigen Cistercienserinnenkirchen West- und Süddeutschlands von 1200 bis 1350 (Quellen und Abhandlungen zur mittelhochdeutschen Kirchengeschichte 48)*, Mainz 1984; M. Desmarchelier, 'L'architecture des églises de moniales cisterciennes, essai de classement des différents types de plans', *Mélanges à la mémoire du père Anselme Dimier*, ed. B. Chauvin, vol. 5, Arbois 1982, 79-121.
 19. H.R. Sennhauser (dir.), *Zisterzienserbauten in der Schweiz. Neue Forschungsergebnisse zur Archäologie und Kunstgeschichte 1: Frauenklöster, (Veröffentlichungen des Instituts für Denkmalpflege*

- an der Eidgenössischen Technischen Hochschule Zürich 10.1), Zurich 1990.
20. Hocht is a private property and is completely closed; Marche-les-Dames is a monastery with an enclosure.
 21. For example: A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden*, P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect, Zwolle-Zeist 1995, 50-63; J.J.F.W. van Agt, 'Roermonds Munsterkerk voor en na Cuypers', *Opus Musivum: een bundel studies aangeboden aan Professor Doctor M.D. Ozinga*, Assen 1964, 85-113.
 22. References can be found in: H.E. Kubach and A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas: Katalog der vorromanischen und romanischen Denkmäler*, 2, Berlin 1976, 965-970. See also the booklet: F.P.J. Slenders and M.K.J. Smeets, *Waar het koepeldragend Munster rijst. Historisch overzicht betreffende de Onze Lieve Vrouwe Munsterkerk*, Roermond 1984.
 23. G.H.A. Venner, *De grafmonumenten van de graven van Gelder*, Venlo 1989, 29-54.
 24. A. Dimier, *op. cit.* (note 15), 1, 114; *Monastères bénédictins et cisterciens dans les Albums de Croÿ, 1596-1611*, Brussels 1990, 378-380; B. Chauvin, 'À travers les sources illustrées de quatre abbayes cisterciennes féminines de Flandre française', *Cîteaux et les femmes (Rencontres à Royaumont)*, dir. B. Barrière and M.-É. Henneau, Paris 2001, 99-120 (116).
 25. B. Chauvin, *op. cit.* (note 4). Excavations started in 2004.
 26. Th. Coomans, *L'abbaye de Villers-en-Brabant: construction, composition et signification d'une abbaye cistercienne gothique (Cîteaux, studia et documenta 11)*, Brussels 2000, 201-223.
 27. J. Bondeson and A. Molenkamp, *Eens door Europa vermaard. Gravin Margaretha van Henneberg en haar 365 kinderen; een Loosduinse legende van lang geleden*, The Hague 1995.
 28. W.E. den Hertog, *De Abdij van Loosduinen, Cisterciënzerinnenklooster van 1229-1572*, The Hague 1997, 87-125; G. Vermeer, *op. cit.* (note 10), 124-129; E. den Hartog, *De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300*, Utrecht 2002, 140-141, 153-159.
 29. A similar design can be seen in the choir and the transept of the church at Lissewege (first half of the thirteenth century) near Ter Doest, in the neighbourhood of Bruges.
 30. On the excavations: H. Halbertsma, 'Loosduinen', *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* (1971), 43-45.
 31. A.J.J. Mekking, 'Die Aula Palatii in Den Haag', *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 60 (1997), 308-333.
 32. Only a short note in the inventory: 'Abdij van Maagdendale', *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur 15n1: Provincie Oost-Vlaanderen, stad Oudenaarde*, Turnhout 1996, 122-128.
 33. F. Van Molle, 'Een gewelfsleutel uit de abdijkerk van Vrouwenpark bij Leuven', *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 6 (1955), 71-84.
 34. W. Caes, 'Archeologische site Vrouwenpark te Rotselaar. Beschrijving van de belangrijkste structurele resten uit de eerste opgravingscampagne 1997', *Haachts Oudheid- en Geschiedkundig Tijdschrift*, 12 (1997), 287-300; B. Minnen, W. Caes and P. Hoof, 'Het archeologisch onderzoek van de kerk en het kerkhof van de cisterciënzerinnenabdij Vrouwenpark (Rotselaar, België) 1997-1999', *Cîteaux, commentarii cistercienses*, 51 (2000), 167-183.
 35. J. Coenen, 'Het koor der abdijkerk van Hocht', *Verzamelde opstellen uitgegeven door den Geschied- en Oudheidkundige Studiekring te Hasselt*, 4 (1928), 32-43; J. Coenen, 'Het kasteel en de ruïne van Hocht', *Limburg: Maandschrift gewijd aan geschiedenis, oudheidkunde, kunst, folklore en letterkunde*, 26 (1946-1947), 147-158.
 36. J.-J. Bolly, 'Salzines', *Les cisterciens en Namurois, op. cit.* (note 4), 170-173.
 37. A.J.M. den Teuling, 'Van klooster tot gouvernementsgebouw. Het complex van de abdij van Assen, 1260-1980, en het 'Gouvernementsgebouw' tou 1883', in A.J.M. den Teuling and K. van der Ploeg, *Van klooster tot museum. De geschiedenis van het gebouwencomplex van het Drents Museum*, Assen 1986, 9-57 (19-23).
 38. J. De Meulemeester and Th. Coomans, 'Arlon/Autelbas: l'abbaye cistercienne de Clairefontaine', *Chronique de l'Archéologie en Wallonie*, 8 (2000), 177-181; Th. Coomans, J. De Meulemeester, J.-M. Poisson and K. Van Iseghem, 'Arlon/Autelbas: L'abbaye cistercienne de moniales de Clairefontaine', *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 9 (2001), 175-179; J. De Meulemeester, R. Budd, W. Dhaese, J.-M. Poisson and M. Siebrand, 'Arlon/Autelbas: L'abbaye cistercienne de moniales de Clairefontaine', *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 10 (2002), 204-209.
 39. C. Joset, *L'abbaye noble de Notre-Dame de Clairefontaine, 1216-1796*, Brussels 1935, 59-71.
 40. E. Coester, 'Die Cistercienserinnenkirchen...', *op. cit.* (note 18), 384-393 and 403-407.
 41. Debatable hypothesis of G. Vermeer, *op. cit.* (note 10), 176-178, only founded on the placement of the buttresses of the church, as drawn on a seventeenth century plan. The single-nave church has a 5/10 apse.
 42. 'Marche-les-Dames, ancienne abbaye Notre-Dame du Vivier', *Le patrimoine monumental de la Belgique 5/1: Province de Namur, arrondissement de Namur, Liège 1975*, 405-410; *Les cisterciens en Namurois, op. cit.* (note 4), 164-166.
 43. A. Dimier, *op. cit.* (note 15), 2, 224.
 44. A. Dimier, *op. cit.* (note 15), 2, 33.
 45. Unpublished excavations cited by M. Jetten, *op. cit.* (note 9) and G. Vermeer, *op. cit.* (note 10), 181-182.
 46. C.L. Temminck Groll, 'De opgraving van het cisterciënserklooster Mariëndaal bij Utrecht', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, Utrecht 1958, 61-72; W. Stooker, 'Het Cisterciënserklooster Maria Ten Daele', *De Timmerwerf*, 38 (1957), 3-6; W. Stooker and C.L. Temminck Groll, 'De opgraving van Mariëndaal in Zuilen', *De Timmerwerf*, 43 (1958), 3-6.
 47. J. de Vries, 'Het archeologisch onderzoek van het cisterciënser vrouwenklooster Mariënhorst - Ter Hunnepe - bij Deventer (Nederland)', *Cîteaux, commentarii cistercienses*, 41 (1990), 294-309; *Zusters tussen twee beken, op. cit.* (note 9).
 48. G. Vermeer, *op. cit.* (note 10), 185-189.
 49. V. Van Oeteren, 'Sondages archéologiques à l'emplacement de l'église abbatiale', *La Ramée. Abbaye cistercienne en Brabant wallon*, dir. Th. Coomans, Brussels 2002, 60-66.
 50. Baron de Ryckman^o de Betz, M. de Thibaut de Maisières and G. Dansaert, *L'abbaye cistercienne de La Cambre, étude d'histoire et d'archéologie*, Antwerp 1948, 284-303.
 51. *Toto cordis desiderio dictam ecclesiam nostris temporibus feliciter consumari*. Cited in *L'abbaye cistercienne de La Cambre, op. cit.*

- (note 50), 296, n. 2.
52. The layout of the Neo-Gothic stalls now in the sanctuary is completely wrong.
 53. J. de Borchgrave d'Altena, 'Les sculptures du pignon de l'église Notre-Dame de La Cambre', *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, 40 (1936), 226-229.
 54. P. Buxant, 'Les bâtiments conventuels de l'ancienne abbaye Notre-Dame de Soleilmont', *Revue des Archéologues et Historiens d'Art de Louvain*, 19 (1986), 115-119; *Le patrimoine monumental de la Belgique*. Wallonie, 20: *Province de Hainaut, arrondissement de Charleroi*, Liège 1994, 111-117.
 55. Now in the cathedral of Lichfield. Recently a window preserved in an English private collection was given back to Herkenrode. See: Y. Vanden Bemden and J. Kerr, 'The Glass of Herkenrode Abbey', *Archaeologia*, 108 (1986), 189-226. The exhibition *Lichfield 2003* with fac-similes of the windows took place in the restored barn of the abbey in 2003.
 56. See note 45.
 57. G. Vermeer, *op. cit.* (note 10), 182; B. Minnen, W. Caes and P. Hooft, *op. cit.* (note 34), 176.
 58. G. de Moor and G. Vermeer, 'De kerk van het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst (1261-1574) bij Noordwijkerhout', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken*, 38 (1994), 3-19.
 59. Dimensions, including the galleries (east-west x north-south). Bijloke: 37 x 37.7 = 1395 m²; Mariënkamp: 39.3 (?) x 35 = 1375 m²; La Cambre: 36.7 x 37.3 = 1368 m²; Roermond (irregular because of the transept's apse): 36 x 30 = 1080 m²; Soleilmont: 29.8 x 28.7 = 855 m²; Beaupré-sur-la-Lys: 26.6 x 30.9 = 822 m²; Marche-les-Dames: 25.5 x 30.9 = 788 m²; Ter Hunnepe: 26.6 x 29.5 = 784 m²; Mariëndaal: 30 x 25 = 750 m²; Clairefontaine: 20 x 25 = 500 m².
 60. Roermond: traces of the south gallery on the refectory wall, destroyed in 1924: J. Kalf, *De sloping van het oud-klooster te Roermond*, Utrecht 1924. Mariënkamp: traces of two different brick vaults (thirteenth and fifteenth century) of north gallery on the church wall; see A.J.M. den Teuling, *op. cit.* (note 37), 24-25.
 61. P. Buxant, *op. cit.* (note 54), 118-120.
 62. I. Van Spilbeek, 'Les cloîtres de Soleilmont, pierres commémoratives, découverte archéologique', *Documents et rapports de la Société paléontologique et archéologique de Charleroi*, 19 (1893), 267-271. New edition in: Th. Coomans, 'Le pupitre de la salle du chapitre de Soleilmont et l'abbesse Jeanne de Trazegnies (vers 1500)', *Cîteaux, commentarii cistercienses*, 52 (2001), 367-384 (368-369).
 63. Cited in: L. Van Puyvelde, *Un hôpital du moyen âge et une abbaye y annexée: La Biloke de Gand, étude archéologique*, Ghent-Paris 1925, 77.
 64. *L'abbaye cistercienne de La Cambre, op. cit.* (note 50), 280-282.
 65. I. Van Spilbeek, 'Lavabos du XVe siècle', *Documents et rapports de la Société paléontologique et archéologique de Charleroi*, 17 (1891), 523-526.
 66. *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis: ab anno 1116 ad annum 1786 (Bibliothèque de la Revue d'Histoire ecclésiastique, 10)*, ed. J.-M. Canivez, vol. 2, Louvain 1934, 36.
 67. N. Vanbrugghe, 'Beaupré-sur-la-Lys, quand une abbaye ressurgit', *Les Dossiers d'Archéologie*, 229 (1997), 98-101; N. Vanbrugghe, 'Les fouilles de Beaupré-sur-la-Lys (1992)', *Actes du Congrès Anselme Dimier. Abbaye de Noirlac. Fouilles cisterciennes européennes, bilans nationaux: 1. France*, ed. B. Chauvin, Arbois 2000, 11-42.
 68. M. Aubert, *op. cit.* (note 14), 2, 196-205.
 69. *L'abbaye cistercienne de La Cambre, op. cit.* (note 50), 277-279.
 70. L. Van Puyvelde, *op. cit.* (note 63), 55-62; F. Van Hove, 'Étude de reconstruction de l'état primitif des bâtiments existants de l'ancienne abbaye de la Byloke à Gand', *Bulletin de la société d'histoire et d'archéologie*, 39 (1931), 5-25 (6).
 71. *Insuper, do, lego domine abbatisse et conventui de Byloka in auxilium novi dormitorii sui faciendi centum aureos magnos...* Cited by L. Van Puyvelde, *op. cit.* (note 63), 118.
 72. See next chapter.
 73. On this point, the reconstruction of F. Van Hove, *op. cit.* (note 70), 6-15, is more credible than the one by L. Van Puyvelde, *op. cit.* (note 63), 55-61.
 74. *Les Cisterciens en Namurois, op. cit.* (note 4), 164-169 and 174-176; 'Marche-les-Dames', *op. cit.* (note 42), 405-410; P. Buxant, *op. cit.* (note 54), 120-123.
 75. Th. Coomans, 'Le pupitre de la salle du chapitre de Soleilmont et l'abbesse Jeanne de Trazegnies (vers 1500)', *Cîteaux, commentarii cistercienses*, 52 (2001), 367-384.
 76. *Zusters tussen twee beken, op. cit.* (note 47), 84-86.
 77. A similar pulpit, dated 1554, can be seen in the refectory of the former Crosier convent of Ter Apel (Groningen).
 78. J.-M. Canivez, *L'ordre de Cîteaux en Belgique des origines (1132) au XXe siècle*, Forges-lez-Chimay 1926, 24-31; J.-B. Lefèvre, *op. cit.* (note 4), 156-174, repeated in *Les Cisterciens en Namurois, op. cit.* (note 4), 47-54.
 79. Moulins (1414), Jardinnet (1441), Boneffe (1462), St. Remy (1467). Only the abbey of Félipré became a nunnery (1467).
 80. L. Van Puyvelde, *op. cit.* (note 63), 63-75; F. Van Hove, *op. cit.* (note 70), 15-17; 'Bijlokehospitaal en Bijlokeklooster van cisterciënzerinnen', *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur 4nb: Stad Gent, zuid-west*, Ghent 1981, 133-134.
 81. See following chapter on coloured interiors.
 82. We refer here to the studies of the archaeological service of Ghent, led by Marie-Christine Laleman, and regularly published in the review *Stadsarcheologie: bodem en monument in Gent*. See notes 110 to 115.
 83. See note 12.
 84. The same happened in mens' abbeys, notably at Villers-en-Brabant.
 85. During the restoration of 1924, the stuccowork of 1715 was removed to another room in order to reconstruct the fourteenth century refectory.
 86. N. Vanbrugghe, *op. cit.* (note 67), 96-101. The author simply omits to consider the question of the refectory.
 87. As were also the thirteenth-century refectories of Parc-aux-Dames, l'Eau, etc. See M. Aubert, *op. cit.* (note 14), 2, 202.
 88. J. Kalf, *De sloping van het oud-klooster te Roermond*, Utrecht 1924.
 89. On some measurements of 1924: 'aanzicht van den westelijken muur met blindbogen van de kapittelzaal' (RDMZ. 62716).
 90. A.J.J. Mekking, 'De Munsterabdij te Roermond en haar zogenaamde refectorium tot omstreeks 1500', *De Maasgouw, tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde*, 93 (1974), col. 97-114.

91. J.-J. Bolly [and J.-B. Lefèvre], *op. cit.* (note 12), 215-219.
92. Unpublished report of Herrius Halbertsma (ROB Amersfoort 1943) cited by M. Jetten, *op. cit.* (note 9).
93. Cited by F. Van Hove, *op. cit.* (note 70), 20.
94. Under the roof of the house close to the tower, an arch and traces of an earlier roof can still be seen.
95. G. de Moor, *Verborgen en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574) (Middeleeuwse studies en bronnen 42)*, Hilversum 1994.
96. 'Kuringen, voormalige abdij Herkenrode', *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur 6n1: Provincie Limburg, arrondissement Hasselt*, Ghent 1981, 434-453.
97. P. Buxant, *op. cit.* (note 54), 131-134.
98. Th. Coomans, *op. cit.* (note 7).
99. Hasselt, Provinciaal Documentatiecentrum. See: *Filles de Cîteaux au Pays mosan*, *op. cit.* (note 4), 73; and *Saint Bernard et le monde cistercien*, ed. L. Pressouyre and T.N. Kinder, Paris 1990, 170 and 224.
100. *Zusters tussen twee beken*, *op. cit.* (note 47), 64 and 79-80; *Les Cisterciens en Namurois*, *op. cit.* (note 4), 173.
101. *Le patrimoine monumental de la Belgique. Wallonie, 20: Province de Hainaut, arrondissement de Charleroi*, Liège 1994, 247-248.
102. Two contributions in the book: *Abdijmolens tussen Rijn en Schelde / Moulins abbaticaux entre Rhin et Escaut / Abteimühlen zwischen Rhein und Schelde*, ed. Th. Coomans (*Clavis kunsthistorische monografieën* 19), Utrecht 2003; E. Vinck, Nederlandse abdijmolens ten zuiden van de Rijn', 25-64; L. Vandenheede and Th. Coomans, 'Les moulins à eau de l'enclos monastique entre Ardenne et Flandre', 69-100.
103. A. Becquet, 'Le moulin de Salzennes', *Annales de la Société archéologique de Namur*, 5 (1857-1858), 175-178; *Les Cisterciens en Namurois*, *op. cit.* (note 4), 193-194.
104. Saint-Omer, Bibliothèque municipale, ms 1489. See: *Saint Bernard et le monde cistercien*, *op. cit.* (note 99), 240-241.
105. Excavations led by the 'Instituut voor Archeologisch Patrimonium' in 1998; unpublished.
106. H. Lubberding, 'Onderzoek naar het noordelijke bijgebouw', *Zusters tussen twee beken*, *op. cit.* (note 47), 90-99.
107. (...) *prefatum monasterium gandavense pro conservatione specialiter et regimine hospitalis*. Charter of 1229, cited in L. Van Puyvelde, *op. cit.* (note 63), 17.
108. L. Van Puyvelde, *op. cit.* (note 63), 11-52; A. De Schryver, 'L'abbaye et l'hôpital de la Bijloke à Gand', *Congrès archéologique de France, 120e session, 1962, Flandre*, Paris 1962, 116-128; 'Bijlokehospitaal en Bijlokeklooster van cisterciënzerinnen', *op. cit.* (note 80), 124-128.
109. Because of their specific work, quite incompatible with claustral life, they became an independent congregation in 1870.
110. P. Hoffsummer, M.-C. Laleman and P. Raveschot, 'Bijlokekaai, Ziekenzaal', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 15/1 (1991), 56-57; M.-C. Laleman and P. Raveschot, 'Renovatie en onderzoek in Gent: de ziekenzaal van de Bijloke', *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 41/3 (1992), 76-80; M.-C. Laleman and P. Raveschot, 'L'hôpital de la Bijloke à Gent: premier bilan de la recherche archéologique', *Actes du 51e congrès de la Fédération des cercles d'archéologie et d'histoire de Belgique*, 2, Liège 1994, 129-135.
111. P. Hoffsummer, 'La charpente de la salle des malades de l'hôpital de la Biloque à Gand', *Actes du 51e congrès de la Fédération des cercles d'archéologie et d'histoire de Belgique*, 1, Liège 1992, 94-95; P. Hoffsummer, *Les charpentes de toiture en Wallonie: typologie et dendrochronologie (XIe-XIXe siècle) (Études et documents, monuments et sites 1)*, Namur 1995, 88-89, 125-127; P. Hoffsummer (dir.), *Les charpentes du XIe au XIXe siècle. Typologie et évolution en France du Nord et en Belgique (Cahiers du patrimoine 62)*, Paris 2002, 59-270 (passim).
112. H. Vandenborre, 'De oude ziekenzaal van de Bijloke. Onderzoek en behandeling van nissen', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 19/1 (1995), 34-39.
113. G. Everaert and M.-C. Laleman, 'Vondstmeldingen', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 18/2 (1994), 51-54; L. De Clercq, 'De kapel van het Bijlokehospitaal: onderzoek naar de binnenafwerking', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 19/2 (1995), 10-18.
114. G. Everaert, M.-C. Laleman and D. Lievois, 'De tweede ziekenzaal van de Bijloke', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 17/4 (1993), 5-23.
115. P. Hoffsummer and D. Houbrechts, 'Het Craeckhuys van de Bijloke in Gent: denrochronologische analyse van houtmonsters', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 17/4 (1993), 24-29.
116. La Cambre in 1926-28 and Bijloke in 1924.
117. A. Bergmans, *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw. Studie en inventaris van middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken (KADOC Artes 2)*, Louvain 1998; M. Buyle, 'De kleurige afwerking van de gotische architectuur', in: M. Buyle, Th. Coomans, J. Esther and L.F. Genicot, *Gotische architectuur in België*, Tielt 1997, 205-233.
118. M. Buyle and A. Bergmans, *Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen (M&L Cahier 2)*, Brussels 1994, 132-133.
119. *Ibid.*, 110-111.
120. There was another medieval Last Supper in Ghent, painted about 1375 in the refectory of the Dominicans ("Het Pand").
121. Cited by L. Van Puyvelde, *op. cit.* (note 63), 88.
122. See note 112.
123. See note 21.
124. B. Minnen, W. Caes and P. Hoof, *op. cit.* (note 33).
125. F. Van Molle, *op. cit.* (note 32).
126. V. Van Oeteren, *op. cit.* (note 49).
127. C.L. Temminck Groll, *op. cit.* (note 46), 68; N. Vanbrugge, *op. cit.* (note 67), 96-101.
128. See notes 55 and 75.
129. For a more interesting essay see: C. Kosch, 'Organisation spatiale des monastères de Cisterciennes et de Prémontrées en Allemagne et dans les pays germanophones au Moyen Âge. Églises conventuelles et bâtiments claustraux', *Cîteaux et les femmes (Rencontres à Roy-aumont)*, dir. B. Barrière and M.-É. Henneau, Paris 2001, 19-39.
130. See note 66.

Boetepredikers en de IHS-rage op gebouwen

Dirk J. de Vries

Wat brengt iemand ertoe om de naam van Jezus duidelijk herkenbaar op de voorgevel van zijn huis te zetten? Een vrome verwijzing in de vorm van letters op een laat-middeleeuwse, natuurstenen gevel in Kampen blijkt niet op zichzelf te staan en geeft richting aan een onderzoek dat uiteindelijk naar Italië leidt.* Daar aangekomen dienen zich honderden voorbeelden aan. Om dit verschijnsel te verklaren, kan men misschien kijken naar soortgelijke, hedendaagse uitingen. In Italië, onder de vensters van huizen, maar soms ook in etalages van winkels, hangen veelkleurige vlaggen met PACE. De vlag is een reactie op de situatie in Irak en de betrokkenheid van de Verenigde Staten en Italië in het bijzonder. Het gaat om een politieke stellingname, maar woord en kleur (regenboog) geven tevens een religieus tintje. In Kampen en omgeving ziet men op achterkanten van auto's regelmatig een abstracte vis van glanzend metaal. Zo herkennen bevlogen protestanten elkaar in een heidense wereld, hetzelfde symbool dat de eerste Christenen in het oude Rome gebruikten. Vlaggen en auto's zijn weinig duurzaam, minder althans dan de historische bronnen en de gebouwen die in dit artikel centraal staan.

IHS

Bernardinus van Siena (1380-1444) trok in de eerste helft van de vijftiende eeuw predikend rond in Italië. Hij droeg de naam 'die boven alle namen is' uit door hem tijdens zijn preken op een houten schildje te tonen: "Dikwijls hield hij onder zijn sermoenen den volke een bord voor, waarop met schitterende letteren de naam van den Zaligmaker geschreven stond".¹ Hij openbaarde de naam van God aan de mensen onder het motto "Pater, manifestavi nomen tuum hominibus".² Bernardinus adviseerde een ieder Jezus' naam duidelijk zichtbaar en met waardige schoonheid op de deurpost van zijn huis aan te brengen³, zoals men dat gewend was met familiewapens te doen. Dit gebruik kreeg in Italië ruime verspreiding. Tot op de dag van vandaag bleven daar relatief veel voorbeelden uit de 15de en 16de eeuw bewaard (afb. 1). De Lage Landen kenden ze ook, maar daar bleven ze nauwelijks direct zichtbaar bewaard.

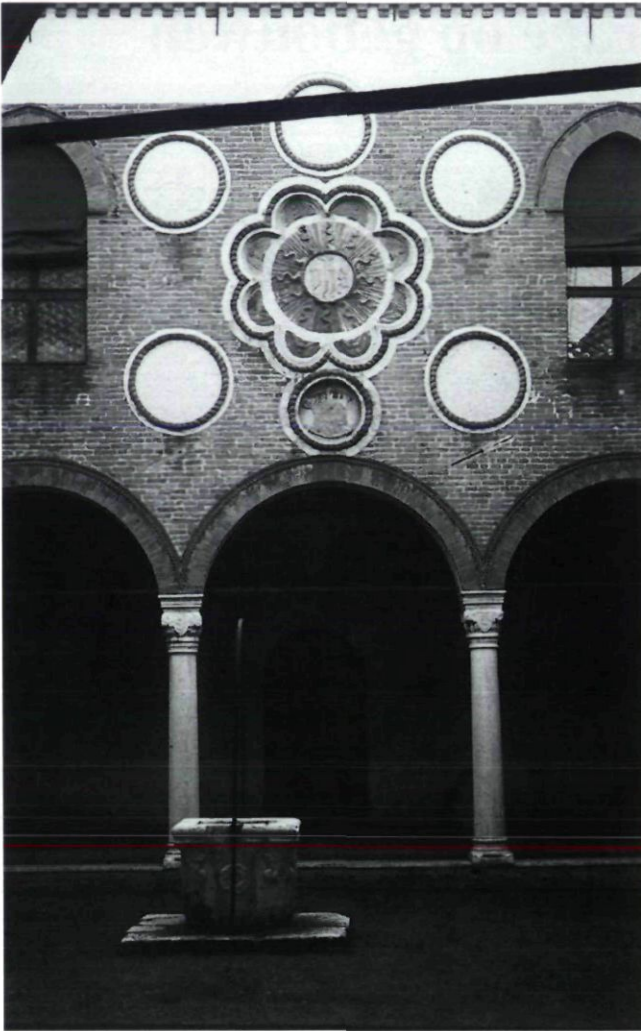
Het IHS-monogram, de afkorting van het Latijnse Jhesus, beter gezegd 'trigramme'(Fr.), is geen 'uitvinding' van Bernardinus van Siena. De afkorting is in de eerste eeuwen van

Afb. 1. L'Aquila, Palazzo Pasquali XV, IHS-monogram midden boven poort (foto auteur 2003)

de jaartelling al bekend in Italië ruim voor de geboorte van de heilige.⁴ Bernardinus propageerde de naam van Jezus niet alleen in hart en ziel te koesteren maar letterlijk ook op en in de eigen woning aan te brengen. De orde der Franciscanen, waartoe Bernardinus behoorde, zal het nodige aan de verspreiding in de 15de en 16de eeuw hebben bijgedragen, met name de strenge richting, die van de observantie. Het zijn niet alleen gebouwen van de franciscanen maar ook normale parochiekerken en kloosters van sommige andere orden, zoals de Karthuizers, Kruisheren en later vooral de Jezuïeten, waar we het IHS-monogram tegenkomen.

De oudste voorbeelden zijn steeds omgeven door een (gouden) stralenkrans en hebben een gotische letterzetting, in Italië ook wel geschreven als YHS. Onder invloed van de renaissance past men sinds circa 1475 in Italië Romeinse kapitalen toe, in de 16de eeuw ook in het noorden, terwijl in de 17de eeuw en later op de centrale H een Latijns kruis werd geplaatst. Aanvankelijk waren het vooral franciscaner boetepredikers die voor verspreiding van het IHS-motto zorgden. Met de komst van de Jezuïeten in tweede helft van de 16de eeuw kreeg dit gebruik een nieuwe impuls. Zij adopteerden het monogram en voegden binnen het ovaal omrande veld onder het IHS-monogram drie spijkers (i.v.m. de kruisdood) toe. In Italië dateert het merendeel van de voorbeelden op

Afb. 2. Ferrara, binnenhof Museo Casa Romei. Op 17 april 1483 schonk Giovanni Romei (1402-1483) dit huis aan de zusters van het Corpus Domini (foto auteur 2004)

woonhuizen uit deze latere fase, terwijl toepassingen in het noorden doorgaans beperkt bleven tot de interieurafwerking. Dit kan niet los gezien worden van de verandering van de staatsgodsdienst sinds de alteratie. Toch lijkt zich ook in Italië een tweedeling af te tekenen wat betreft de publieke zichtbaarheid van het IHS-monogram versus de meer besloten toepassingen. Enerzijds vindt men instellingen en particulieren die ostentatief het wapen aan de buitenkant tonen, terwijl anderen het monogram reserveren voor de meer persoonlijke, interne sfeer van hun domicilie (afb. 2).

Met het aanbrengen van monogrammen wint ook de verspreiding van de beeltenis van Bernardinus enorm aan populariteit, zij het een fase later. Vanaf zijn sterfjaar 1444 komen we hem op voorstellingen tegen. De voortvarende heiligverklaring in 1450 zal een extra stimulans zijn geweest om Bernardinus – met nymbus- op religieuze voorstellingen af te beelden,

Afb. 3. Siena, Palazzo Pubblico. San Bernardino geschilderd door Sano di Pietro (1406-1481) (foto auteur 1994)

samen met de meest vooraanstaande mede-heiligen van zijn orde. Alleen al uit de 15de eeuw zijn enkele honderden schilderijen bekend waarop San Bernardino duidelijk geportretteerd is. Mondiaal zijn er meer dan duizend voorstellingen bekend, waarvan een groot deel te vinden in de *Enciclopedia Bernardiniana* in vier delen die in 1980 verscheen te L'Aquila naar aanleiding van de 600^e geboortedag.⁵ Bernardinus is niet alleen herkenbaar door zijn attribuut en het kenmerkende IHS-schildje, een boek en drie mijters (van het bisschopsambt dat hij drie maal weigerde), maar ook aan zijn blote voeten, kloostergewaad en vooral zijn ascetische uiterlijk met zijn getaand, kaal hoofd en tandeloze mond (afb. 3). Zijn enorme populariteit mag ook blijken uit de opkomst van de doopnaam *Bernardino* in Italië, waarvan het Nederlandstalige equivalent *Bernardijn* luidt. Deze aandacht lijkt, wat het noorden betreft, te culminereren op de linkervleugel van een diptiek even na 1501 door Gerard David (afb. 4). De knielende opdrachtgever

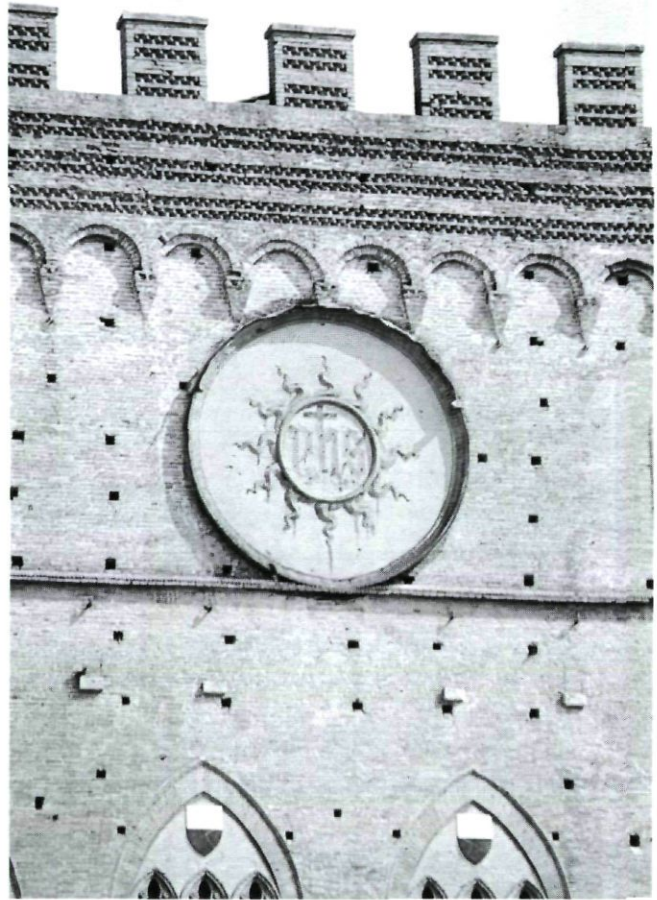

Afb. 4. Detail van Gerard Davids *Kanunnik Bernardijn Salviati en drie heiligen op hoger plan*. Van links naar rechts: St. Maarten, St. Bernardinus, St. Donatus (foto © The National Gallery, London)

met gevouwen handen en wit gewaad is kanunnik Bernardijn Salviati (†25.1.1519), secretaris van het Sint Donaaskapittel te Brugge die met zijn moeder levensgroot te zien was op een koperen/blauwstenen zerk in de dezelfde kerk.⁶ Op het schilderij staat Sint Donatus rechts van hem. Bernardinus draagt in zijn linkerhand een boek met beslag en doornenkroon en reikt met zijn rechterhand richting schouder van Bernardijn, terwijl links daarvan Sint Maarten (bedelaar op de achtergrond) in bisschopsgewaad een zegenend gebaar maakt. De drie linker figuren kijken devoot op naar de plaats waar zich oorspronkelijk waarschijnlijk het rechter paneel met de kruisiging van Christus moet hebben bevonden, thans aanwezig in de Gemäldegalerie te Berlin. Dat Bernardinus in Brugge bijzondere bekendheid genoot, was evenmin toeval, zoals we later zullen zien. Een soortgelijk linker paneel, maar dan met twee figuren, waaronder Bernardinus, is bekend van de zogenoemde Meester van de Brugse legende van de H. Ursula.

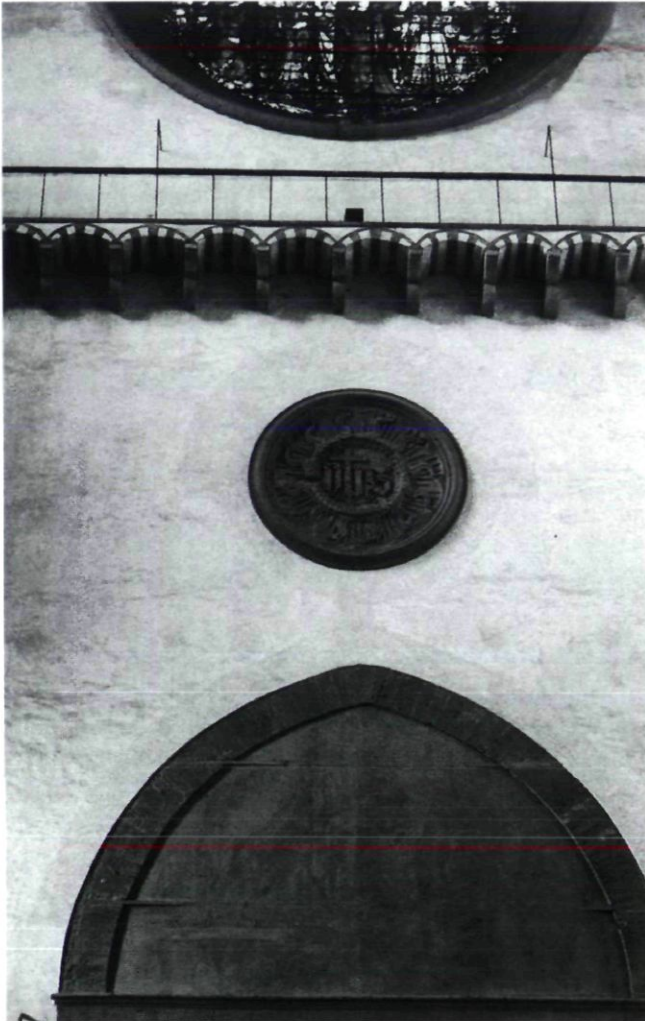
Voorbeelden in Italië

Tijdens zijn leven, meestal als gevolg van zijn vurige preken, zag Bernardinus reeds de eerste vruchten van zijn aanmoediging om de naam van Jezus uit te dragen. Het oudste IHS-monogram op een gebouw dateert van 1425 en bevindt zich nog steeds duidelijk zichtbaar op de voorgevel van het Palazzo Pubblico te Siena, waar het op stadskosten werd aangebracht na een preek (afb. 5). In het stadhuis vinden we één

Afb. 5. Siena, voorgevel Palazzo Pubblico met IHS-monogram aangebracht na een preek door Bernardinus in 1425 (foto auteur 1994)

van de oudste portretten van Bernardinus, geschilderd door Sano di Pietro (afb. 3) en in de Sala del Mappamondo eveneens een groot monogram geschilderd door Battista di Niccolò da Padova. Bernardinus had enorm succes onder het volk, maar er ontstond 'collegiale' oppositie die hem beschuldigde van ketterij.⁷ Het ging daarbij om het schildje met de cryptische letters. Er bestond immers maar één algemeen erkend teken: het kruis. Sommige priesters weigerden absolute te geven aan iemand met zo'n schildje. Het omhoog steken van het teken door Bernardinus tijdens zijn preken ging soms gepaard met spontane uitdrijving. Dit kwam overeen met wat men wist van werkzame occulte, magische letters en symbolen.⁸ Bernardinus scheen zich hiervan niet bewust en moest in 1426 zijn standpunt verdedigen bij de paus: "Ze zeggen dat ik een ketter ben, dat er een steekhoudend rapport bestaat en dat ik verbrand zal worden – daarom smee ik jullie tot God Almachtig te bidden voor mij".⁹ Met steun van enkele discipelen wist hij zijn opvatting met succes te verdedigen en werd

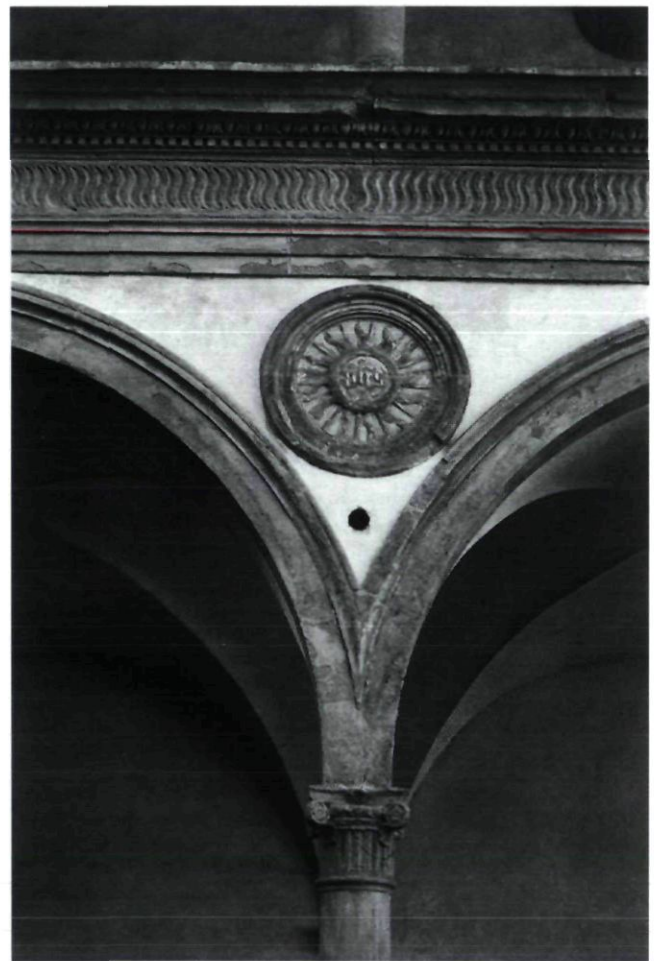

Afb. 6. Florence, Sante Croce, westgevel inwendig met IHS-monogram (foto auteur 2004)

hij door de paus vrijgesproken. Onmiddellijk na de uitspraak kerfden zijn mede-broeders het IHS-embleem in de gevel van de Santa Croce te Florence. Op de huidige, 19de-eeuwse gevel is dat niet te zien maar er bevindt zich nog wel een oud monogram aan de binnenzijde (afb. 6). Ook de tweede pandhof in renaissance-stijl draagt een meervoud van IHS-monogrammen. Het ontwerp is van Fillippo Brunelleschi en dateert uit het jaar van zijn overlijden, 1446. In 1453 kwam de bouw gereed waarbij de uitvoering van het beeldhouwwerk voor rekening kwam van Benedetto da Maiano (afb. 7). Bernardinus preekte diverse malen op het plein voor de S. Croce omdat de kerk zelf te klein was. Voor de Florentijnse Porta Romana, de uitvalsweg naar Siena, bevindt zich een plein, de Piazza della Calza, waar we in een kerktoeren een ouder exemplaar van het IHS-monogram zien; wellicht heeft Bernardinus ook hier gepreekt. Het bijbehorende klooster kwam in 1529-'31 onder toezicht van Jezuiten.

Aan de openbare weg vindt men verder in Florence niet veel voorbeelden van het IHS-monogram. Enkele bescheiden exemplaren op voorname huizen bevinden zich op de Palazzi Rossini en Ottaviano.

In Italië is het wat de kloosters van de Franciscanen betreft vrij snel duidelijk of het de meer traditionele conventuelen betreft -die weinig of geen uiting gaven aan de IHS-rage- dan wel de strenge richting van de observantie waartoe ook Bernardinus behoorde. Santa Croce bekeerde zich als een van de weinige grote stadskloosters tot de observantie, evenals het bescheiden Franciscanenklooster in Fiesole, op de berg bij Florence, waar Bernardinus enige tijd doorbracht. Het spreekt voor zich dat de meest aanverwante bedelorde, die van de Dominicanen, weinig boodschap had aan het uitdragen van de symboliek van de franciscaner fanaticus. Toch was de oorspronkelijke tucht ook de Dominicanen niet vreemd. In Florence pleitte de dominicaan Girolamo Savonarola (1452-1498) voor boetedoening en het leiden van een vroom leven, maar ook voor het recht van iedere burger om aan het stadsbestuur te kunnen deelnemen. Op 17 november 1494 werden

Afb. 7. Florence, Sante Croce, tweede pandhof in 1446 ontworpen door Filippo Brunelleschi, met beeldhouwwerk van Benedetto da Maiano uitgevoerd in 1453 (foto auteur 2004)

Franse troepen onder aanvoering van Karel VIII als verlossers binnen gehaald en de stadsstaat op aanwijzing van Savonarola tot een fundamentalistische republiek omgevormd. Volgens Savonarola was Florence een door god uitverkoren staat waar zijn aanhangers, de *Piagnoni* (heftige huilers) hardhandig optraden tegen dobbelaars, kunstenaars die onzedige schilderijen maakten, schrijvers van libertijnse boeken, indecente vrouwen en prostituees.¹⁰ Het carnaval werd in 1497 vervangen door een groot penitentiefeest op de Piazza della Signora waar dobbelstenen, sieraden, muziekinstrumenten en andere ijdele voorwerpen publiekelijk in een brandstapel werden vernietigd. Aan de oproep van de paus, om zich te komen verantwoorden, gaf Savonarola geen gehoor. Hij beschuldigde Rome van simonie, handel in aflaten e.d., hetgeen met excommunicatie werd beantwoord en een dreigend interdict voor de hele stad. Twijfel sloeg toe onder de burgers, Karel VIII werd in Napels verslagen en de Medici's keerden terug. Na zware marteling werd Savonarola op 23 mei 1498 met twee broeders opgehangen en verbrand op de Piazza della Signora waarna men de as over de rivier de Arno uitstrooide. Uit de mond van

Afb. 8. Florence, Loggia di San Paolo met afbeelding van San Bernardino door Andrea della Robbia in 1495 (foto Linda van Putten 2004)

Lorenzo de Medici werd opgetekend dat Fra Savonarola zijn afkeer had gewekt maar San Bernardino daarentegen zijn hart had gestolen.¹¹ Het ideaal van de theocratische republiek zien we vertaald in de uitmonstering van het Ospedale Loggia di San Paolo in Florence waarvan de ornamenten door Andrea della Robbia werden vervaardigd in 1495. Hier staan heiligen van diverse orden en achtergrond naast elkaar afgebeeld met min of meer in het midden de figuur van San Bernardino (afb. 8). Verrassend is de uitmonstering van het tympaan boven de ingang waar Franciscus en Dominicus, de stichters van de twee belangrijkste bedelorden, elkaar omarmen. Diverse steden in Italië hebben een bijzondere relatie tot San Bernardino die tot uiting kon komen door de oprichting van een oratorium. Sommige hebben een speciale historische band, zoals Massa Marittima waar Bernardinus in 1380 geboren was en alwaar in 1445 de eerste kerk ter ere van hem werd opgericht. Vanuit de thuisbasis Siena trok hij door heel Italië. Na een preek te Arezzo riep hij in 1426 een ieder op hem te volgen naar de Fonte Tecta, een Etruskisch heiligdom met bron in het bos buiten de stad.¹² Op een predella van de

Afb. 9. Arezzo, Santa Maria delle Grazie, altaar van Andrea della Robbia waarop Bernardinus rechts prominent is uitgebeeld en een schilderstuk van Parsi di Spinello (foto auteur 2004)

Neri di Bicci (1419-1491) in het stedelijk museum is te zien hoe Bernardinus met het stadsbestuur en hoogwaardigheidsbekleders en een stoet mensen op weg ging, een kruis plantte in de bron en de tempel liet slopen. Op die plaats werden een klooster en kerk gesticht, gewijd aan Santa Maria della Grazie met een altaar van Andrea della Robbia (afb. 9). In een nevenruimte bevindt zich een oratorium ter ere van Bernardinus, terwijl het ranke entreeportaal omstreeks 1480 is ontworpen door Benedetto da Maiano.

Het portaal van de Chiesa santa Maria del Rosario aan de Zattere al Gesuati in Venetië, of de Certosa te Pavia bijvoorbeeld; het aantal memorerende voorstellingen van Bernardinus is schier eindeloos. In zijn laatste rustplaats L'Aquila staat een grote kerk waaraan tussen 1454 en 1472 werd gebouwd, met daarin de kolossale tombe van Silvestro dell'Aquila uit 1505. De kleine heilige ligt achter tralies opgebaard. De vraag is of Bernardinus het zelf zo gewild had. Ooit vocht hij de realiteit van splinters van het H.Kruis aan, uitte twijfel over de echtheid van Maria's moedermelk en schreef sommige wonderen toe aan menselijke verbeelding.¹³ In 1525-'27 kreeg de westgevel van de kerk de imposante façade in renaissance stijl naar een ontwerp van Cola dell'Amatrice.

Boetepredikers in de middeleeuwen

Onzeker was het leven van de middeleeuwse mens. Aan oorlog, rampspoed en misoogst was men gewend, een plotselinge dood lag op de loer. Onder omstandigheden sloeg men geregeld op de vlucht. Noodlot was een straf van god, gevolg ook van een leven in zonde. Buiten de steden hielden zich bendes en zeeroevers op, terwijl handlangers van naburige vorsten aasden op buit en territorium. Binnen de stadsmuren streden rivaliserende facties om de macht die ze niet wensten te delen, met name niet met handwerkers en gilden. Dit verschijnsel beheerste het politieke toneel in Italië, maar evenzeer Nederland in de late middeleeuwen. Bloedwraak was een vanzelfsprekende genoegdoening.¹⁴ Waar rijke mensen nog konden terugvallen op voorraden, bezit, personeel en een primitief soort van medische zorg, betekende misoogst voor de armen onmiddellijk hongersnood die leidde tot bedelstaf of oproer. Als troost werd hen na de dood een beter leven voorspeld, in tegenstelling tot de rijken. In de bijbel staat immers dat het voor een kameel makkelijker is door het oog van de naald te kruipen, dan voor een rijke om in de hemel te komen.

De kerk zat zondaren op de huid. Boetepredikers, een bekend verschijnsel in de 14de en 15de eeuw, deden daar graag een schepje boven op. Ze gingen te keer tegen gramschap en hebzucht. Volgens Dante kwamen de zielen van de toornigen in de vijfde cirkel van de hel terecht: het grauwe moeras langs de Styx waarin naakte en wraakzuchtige mensen eeuwig aan het vechten waren en elkaar met hun tanden aan stukken scheurden. Woekeraars belanden in de zevende cirkel van de hel, het hete zandveld, waar zij –met geldzakjes om de nek– eeuwig zouden branden.¹⁵

De hartstochtelijke preken trokken grote groepen mensen en waren tevens onderhoudend, dikwijls ook vermakelijk: "Ze

verfraaiden hun aansporingen met vertellingen en 'exempla' die uit het leven gegrepen waren, met verhalen die ze van reizigers hadden gehoord en met geruchten over vreemde mirakelen". Soms vroegen ze aandacht met imitaties van dieren-geluiden dan weer betrokken ze de toehoorders in hun betoog of gingen met hen in discussie, bijvoorbeeld met de koopman uit Prato Francesco di Marco Datini die vroeg: "Waarom wilt u zich niet gedragen als de apostelen van Christus die bereid waren te sterven om de waarheid te spreken? Waarom steekt u tegen die Florentijnen van u geen preek af over de zonden van die stad, en in het bijzonder over de moorden die daar elke dag plaatsvinden?" En de broeder antwoordde me lachend dat de reden was dat er nu meer biechtvaders dan martelaren zijn".¹⁶

De discussie getuigt van gevatheid maar ook van een zekere scepsis bij de vraagsteller. Net als narren begaven boetepredikers zich soms op het randje van wat politiek correct en vanuit kerkelijk standpunt oorbaar was. In hun levenswandel schaarden boetepredikers zich aan de zijde van de armen. Ze vonden steun bij de bevolking, spraken in de volkstaal en waren afhankelijk van aalmoezen. Ze gingen blootsvoets en sober gekleed van stad tot stad waar ze preekten in kerken en vooral in de open lucht (afb. 10). De bedelmonniken hielden hun preken 's ochtends vroeg en bij zonsondergang zodat de werkuren niet belemmerd werden.

Bernardinus van Siena sprak klare, voor iedereen begrijpelijke taal en liep nooit nadrukkelijk met zijn kennis te koop. In tegenstelling tot sommige tijdgenoten dreigde hij niet met hel en verdoemenis en wilde hij dat zijn toehoorders tevreden en verlicht, niet in verwarring zouden weggaan.¹⁷ Het verhaal gaat dat Bernardinus ooit heel nerveus en met zwakke stem begon met preken en aanvankelijk last had van z'n stembanden.¹⁸ Een ander, de dominicaner volksprediker Fra Giovanni Dominici had als jongen een spraakgebrek maar won door een enorme wilskracht uiteindelijk welsprekendheid: "We waren allemaal in tranen en verwonderden ons over de heldere waarheden die hij ons ontvouwde".¹⁹ Hij sprak niet alleen supersnel maar week wel eens af van de rechtzinnige, officiële lijn van Rome. Fra Giovanni werd verbannen uit Venetië waar hij de opkomst van een nieuwe boetebeweging 'De Bianchi' had aangemoedigd. De aanhangers droegen witte pijen en trokken, zichzelf heftig geselend, in Noord-Italië van stad tot stad, smekend om *pace*, vrede en genade. Mensen die niets meer te verliezen hadden sloten zich bij hen aan. "Hun gloedvolle smeekbeden, hun galmende hymnen in de volkstaal, hun apocalyptische profetieën van een klassenloze geestelijke broederschap maakten hen overal waar ze kwamen geliefd bij de armen en ontevreden, maar wekten tevens de bezorgdheid van wereldlijke en geestelijke leiders".²⁰ Vergeefs zeiden priesters dat voor vergeving van de zonden het aantrekken van een pelgrimsbijl en het volbrengen van een bandeloze trektocht door het land overbodig was. Dat men eenvoudigweg de straat kon oversteken en van een parochiepriester absolutie ontvangen. Angst voor dood en verdoemenis zette bevende burgers echter aan tot een verlate en meer

Afb. 10. Siena, preek van Bernardinus in de open lucht op de Piazza del Campo voor het Palazzo Pubblico, Sano di Pietro (ansichtkaart Duomo di Siena)

manifeste boetedoening waarmee ze hoopten het onheil af te wenden. Later waren het niet alleen armen, ontevreden en echte religieuze fanatici, maar ook gegoede stedelingen die via een pelgrimstocht hoopten op vergiffenis van hun zonden. Ook de voornoemde koopman Francesco uit Prato sloot zich bij zo'n groep *Bianchi* aan.²¹ Ze doen denken aan de uitingen en tochten van de Wederdopers die in het tweede kwart van de 16de eeuw voor veel commotie in de Lage Landen zouden zorgden.²² Hun religieuze overtuigingen werden overschaduwd door extreem gedrag, zoals naaktloperij en een communistisch getinte levenswijze, hetgeen door de zittende macht als ernstige provocatie werd beschouwd.

Verspreiding

Van twee Franciscanen weten we dat ze bij de verspreiding van het gedachtegoed van Bernardinus ten nauwste betrokken waren: Johannes Capestrano en Jan Brugman die beiden in het Noorden een belangrijke rol hebben gespeeld. Bernardinus' trouwste gezelschap en raadsman bij de verdediging in Rome was Johannes Capestrano (1386-1456, Giovanni da Capestrano), zoon van een Duitse ridder. Ze kenden elkaar sinds 1417 toen Bernardinus was overgeplaatst naar het eenvoudige, franciscaner convent op de heuvel van Fiesole bij Florence.²³ Da Capestrano preekte in het Latijn dat men simultaan in de volkstaal overzette. Hij trad niet alleen op in Italië en Duitsland, maar ook in Bohemen, Oostenrijk, Hongarije, Polen en Rusland waar hij franciscaner kloosters stichtte die de observantie waren toegedaan.²⁴ In het jaar 1443 verbleef Da Capestrano geruime tijd in Brugge van waaruit hij in hetzelfde jaar te Sluis een observantenklooster stichtte.²⁵ Er kwam een eind aan zijn leven toen hij besmet raakte bij het bergen van lijken, slachtoffers van de strijd tegen de Turken die Wenen bedreigden.

Deze Johannes wordt doorgaans afgebeeld met een of twee kruisen – hij genas met een kruisteken een zieke – of met een kruisvaandel, soms een turk vertrappend of ook wel een monstrans dragend met daarin het IHS-tekens.²⁶ Dit laatste attribuut zien we op een schilderij in de Neue Residenz te Bamberg (afb. 11). De voorstelling op paneel dateert uit circa 1470-'80 en is realistisch in de stad Bamberg gesitueerd want op de achtergrond zien we de Domplatz nauwkeurig weergegeven. De heiligverklaring van Johannes volgde meer dan twee eeuwen later, maar toch zag men in het optreden te Bamberg voldoende reden om zijn oponthoud en indrukwekkende predikatie van augustus 1452 enkele decennia later te visualiseren.²⁷ Op de voorgrond van het schilderij staan toehoorders die onder indruk van de preek, hun juwelen en speelkaarten in een vuur werpen. We kennen dit gebruik van Bernardinus die in bijna iedere stad, zoals Modena, Treviso, Bologna Florence en Siena zijn toehoorders ertoe bewoog hun speelborden, dobbelstenen en kaartspelen aan de vlammen, ofwel 'het kasteel van de duivel' toe te vertrouwen. Ook hielp hij in 1425 Siena en Perugia hun stedelijke keuren aan te scherpen, dat wil zeggen: strenger te straffen, maar ik heb niet gevonden of gokken en spelen daarbij werden verboden.²⁸ Savonarola ontstak in 1497 ook zo'n vuur en pater Jan Brugman probeerde hetzelfde met bestuurlijke dwang te bewerkstelligen. Hij zette de drost en het stadsbestuur van Geldern mei 1459 aan een streng dobbelverbod in te stellen dat echter niet lang stand hield.²⁹ Zo'n verbod kwam in 1460 wel in Wesel en enkele dagen later moest een ieder zijn speelborden inleveren ter verbranding op de markt.³⁰ De in Kempen geboren pater Jan Brugman (ca. 1400-1473) kwam uit deze streek en wordt beschouwd als discipel van Bernardinus: "... want ofschoon wij niet durven verzekeren, dat hij reeds te St. Omèr was, toen Bernardinus zelf, derwaarts gekomen, in persoon de invoering der observantie in het convent aldaar bevorderde en in de parochie-kerk [St. Denis] der stad pre-

Afb. 11. Bamberg, Giovanni da Capestrano preekt in 1452 op de Domplatz (repro Staatsgalerie Bamberg)

dikte, de geest van den krachtigen man bleef wonen onder de kloosterbroeders, in wier midden Brugman leefde...³¹ Aan het woord is dominee Willem Moll die in 1854 reeds een verdienstelijk proefschrift wijdde aan pater Jan Brugman. "Zoveel is althans zeker, dat de werkzaamheden, waaraan Brugman, niet slechts als hervormer der Minderbroeders, maar inzonderheid als prediker, in de noordelijke Nederlanden zijne krachten wijdde, en de wijze waarop en de geest waar mede hij haar volbragt, zelfs in kleine bijzonderheden met die van Bernardinus eene merkwaardige overeenkomst hebben."³²

"Dan predikte hij [Brugman] op kerkhoven en pleinen, en meerdere malen begroette men de menigte degenen, die hem omringden, op dertig duizend. Allen maande hij tot boete en bekeering. Zijne woorden waren, volgens de verklaring zijner bewonderaren, als vurige stralen, die de hardste harten ont-dooïden en braken..." In Kampen preekte hij in 1455 voor volk en raad en wel vijf uur lang voor de raad en ander tijd-

Afb. 12. Weert, schip van de Franciscanenkerk waarvan de kap in 1538 ± 6 jaar (d), die op het koor omstreeks 1514 (d) gebouwd moet zijn, maar die van de westelijke aanbouw met houten tongewelf uit 1469 ± 6 jaar (d) dateert en waarschijnlijk in verband gebracht kan worden met de consecratie in 1462 waarbij pater Jan Brugman aanwezig was (foto auteur 2001)

stip vanaf een kathedraal op het kerkhof voor het volk.³³ Met steun van de stad probeerde Brugman de Kamper conventuelen te bekeren tot de observantie, maar de medebroeders bleken daartoe niet bereid te zijn.

De observantie is de beweging die streefde naar de oorspronkelijke strenge kloostertucht. In de veertiende eeuw trad er binnen de franciscaner orde verslappening op. Paulus van Foligno gaf sinds 1368 leiding aan het volgen van een strengere leefregel en vanaf 1373 kregen de observanten toestemming om eigen kloosters te vormen.³⁴ De meerderheid van de kloosters voelde daar echter weinig voor. De behoudende kloosterlingen noemde men de conventuelen of gaudenten die men tevergeefs met de observanten trachtte te verenigen, een scheiding die in 1517 definitief werd toen beide groepen van de paus een eigen minister generalis kregen.

Een soortgelijke breuk tekende tegen zich onder de dominicanen af. In de late middeleeuwen hoorden hun observantenkloosters in Nederland tot de zgn. Hollandse congregatie, die weinig ophadden met de slappere leefwijze binnen de congregatie van Saksen.³⁵

Het is opmerkelijk dat 15de-eeuwse kloosterkerken van de bedelorden een groot oppervlak hebben, met andere woorden gelegenheid boden om veel mensen naar een preek te laten luisteren. Zo'n kerk van franciscaner observanten staat in Weert waar pater Jan Brugman op 30 mei 1462 aanwezig was bij de consecratie (afb 12).³⁶ Ondanks ruime ervaring met stedelijke aangelegenheden kreeg Brugman het in zijn latere jaren aan de stok met het stadsbestuur van Amsterdam. Najaar 1462 pleitte hij in zijn preken namelijk voor de stichting van een observantenklooster aan de Oudezijds Achterburgwal. Het stadsbestuur stuurde verspieders en zag zijn optreden als een ongewenste inmenging in lokale aangelegenheden.³⁷ Dankzij 'het praten als Brugman', de steun van de bevolking en van de landsheer Filips de Goede, kwam het klooster er toch.

Afb. 13. Pater Jan Brugman, Limburgs aardewerk uit de 18de eeuw in Museum Amstelkring (Ons' Lieve Heer op Solder, O.Z. Voorburgwal 40, Amsterdam)

Voorbeelden in de Lage Landen

Kort na 1450, toen Bernardinus heilig werd verklaard, moet de IHS-rage in Nederland zijn overgenomen, aangemoedigd door pater Jan Brugman die sinds 1445 tot de observantie behoorde. Er zijn weinig afbeeldingen van hem bekend (afb. 13), maar mogelijk staat hij als stichter op een muurschildering uit de tweede helft van de vijftiende eeuw in de Maria-kerk te Kempen (D) waar hij ook is geboren.³⁸

Uit de stadsrekeningen van Zwolle blijkt meester Marten in 1455 betaald te worden om *IHUES [Jezus] an dat Raethuys te vergulden ende 2 stat waepen te verluchten* (afb. 14).³⁹ Dit is ook het jaar dat Brugman van 28 september tot 14 oktober met enkele medebroeders in de stad verbleef.⁴⁰ Twee maal aten de paters met het stadsbestuur en de raden in het stadhuis waarbij zich ook raden van naburige steden aansloten. De cameraar van de stad noteerde: *Item doe brooder bruggeman*

Afb. 14. Zwolle, het middeleeuwse raadhuys waar de naam van Jezus werd aangebracht na een preek van Jan Brugman in 1455; meer naar achteren de raadhuistoren die men in 1559 voorzag van het stadswapen en de naam van Jezus (reconstructietekening Han Prins)

*ghepredickt hadde in ij [twee] dagen om appele, noten vj [6] weggen ij kanne biere f iij kr. j ort j vij.*⁴¹ Behalve op het raadhuis, was boven een deur van Bentheimer zandsteen in de raadstoren aan de zijde van het Grote Kerkhof meer dan een eeuw later het Zwolse stadswapen te zien met daarboven: MVLVIII (1559) en *Jhesus*.⁴² De deur gaf toegang tot een kamer voor commissievergaderingen, gelegen aan de binnenplaats van het voormalige stadhuiscomplex.

Brugman onderhield een warme relatie met zijn vrienden in het Deventer Broederen klooster. Begin juli 1458 logeerde hij daar, preekte er voor het volk en ontving wijn ten geschenke van de stad.⁴³ In dat jaar werd de vermelding van de naam *Jh[ez]us in golt ende verwe* op het tegenover de Lebuinuskerk gesitueerde raadhuis van Deventer aangebracht, samen met een *schilde dair die aerne* [adelaar, Deventer wapendier] *inne stiet*, gehouwen door Johan Beldenhouwer in door Johan Stuerman geleverde steen.⁴⁴ Ook in de kerk, vermoedelijk iets later dan een bijgevoegde voorstelling met engelen,⁴⁵ schilderde men omstreeks dezelfde tijd de letters IHS op de zuid-oostelijke vieringspijler (afb. 15).

Afb. 15. Deventer, Lebuinuskerk, zuidelijke vieringspijler bij koor met IHS (foto auteur 2003)

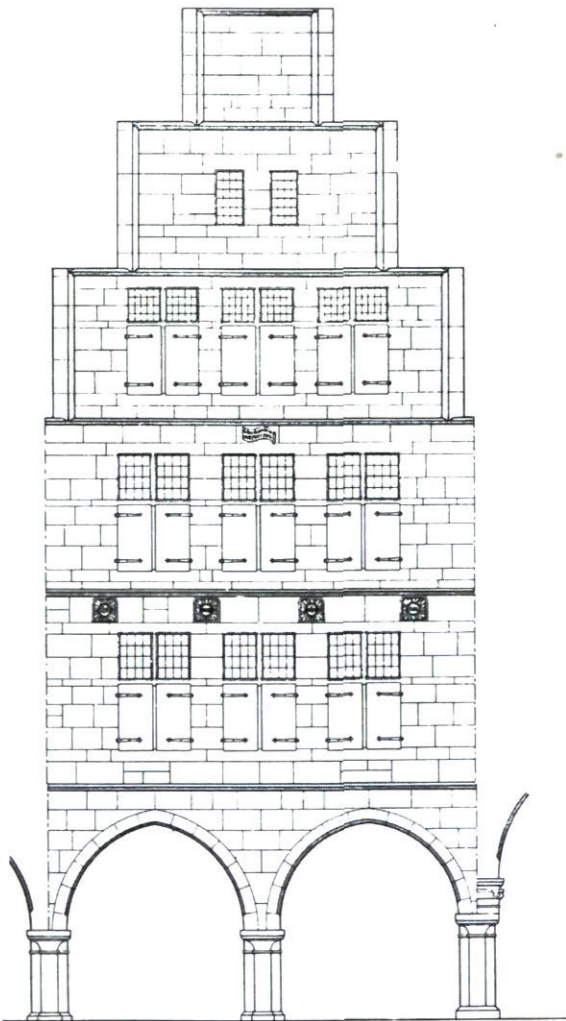
Afb. 16. Kampen, voorgevel van Oudestraat 158 uit 1499 (d) (foto auteur 1992)

In Nederland zijn ook toepassingen op woonhuizen bekend. Een vijftiende-eeuws fragment van glas in lood uit het huis Zilverstraat 10 te Utrecht bevat waarschijnlijk een gedeelte van de letters IHS.⁴⁶ Van het gotische huis Oudestraat 158 in Kampen is het natuursteenwerk ter plaatse van de eerste en tweede verdieping nog origineel (afb. 16). De geveltop en de begane grond zijn volgens een opschrift in 1908 gereconstrueerd. De venster- en deuropeningen geven de gevel een indeling met drie assen. Tussen de vensters bevinden zich iele kolommen en rijk bewerkte waterlijsten en velden met visblazen en medaillons, alles van Bentheimer zandsteen. Enkele jaren geleden werd de kapconstructie en daarmee zeer waarschijnlijk ook de voorgevel gedateerd in of omstreeks 1499.⁴⁷ Intrigerend is de aanwezigheid van gotische letters op de medaillons. De blokken die de vensters en de deur van de begane grond bekroonden, gingen helaas verloren. Dit drietal moet de letters I, H en S hebben gedragen, althans zo kan men opmaken uit de context van de andere letters. Tekeningen die in verband met de reconstructie omstreeks 1906 zijn vervaardigd, geven de volgende interpretatie van de aanwezi-

ge letters: M A B boven de eerste verdieping en J C H boven de tweede verdieping.

Op grond van oude afbeeldingen⁴⁸ en waarnemingen aan het gebouw zelf moeten de letters echter als volgt gelezen worden: M A R en J O H, middeleeuwse afkortingen van Maria en Johannes. Omdat de gekruisigde Christus steeds met Maria en Johannes werd afgebeeld, is de kans groot, dat boven de begane grond de letters I, H en S hebben gestaan. Deze dispositie is vergelijkbaar met die op gebouwen en klokken uit dezelfde tijd.

In de stad Münster was op een opmerkelijk aantal huisgevels het IHS monogram aangebracht. In een documentatie, gemaakt voorafgaande aan de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog, tekenen we daarvan 19 voorbeelden op, variërend in ouderdom tussen circa 1480 en 1660 (afb. 17).⁴⁹

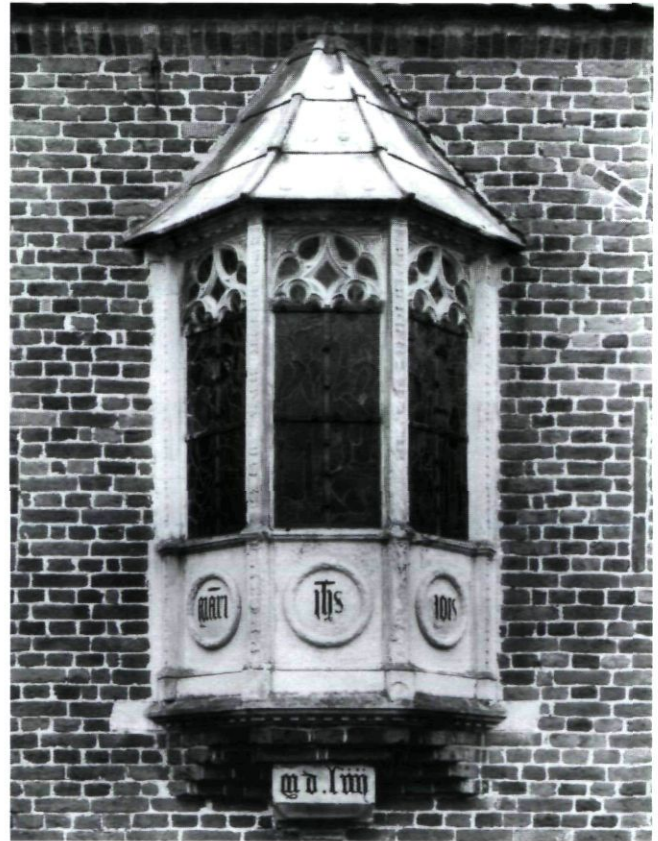
Afb. 17. Münster, Roggenmarkt 5 uit 1480: "... über den Fenstern des zweiten Geschosses gleichmässig verteilt vier Ziersteine mit den Monogrammen ihs, maia, iohs und ana von Flammen umgeben." (Max Geisberg, *Die Stadt Münster. Dritter Teil. Die Bürgerhäuser und Adelshöfe bis zum Jahre 1700*, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung Münster 1934/1976)

Boven de vensters van de eerste verdieping is bij Roggenmarkt 5, uit circa 1480, de grootste variëteit te zien: vier vierkante stenen met in stralende medaillons de afkortingen: IHS, MAIA, IOHS, ANA.⁵⁰ De combinatie van IHS met een afkorting van Maria en Johannes komt/kwam vijf keer voor, IHS en MAIA één maal en de naam IHS sec totaal twaalf keer. Het zijn/waren steeds aanzienlijke, natuurstenen gevels, veelal met trappen en pinakels waarin deze stenen met opschrift en soms ook jaartallen opgenomen zijn/waren.

September 1458 heeft Jan Brugman Munster bezocht waar hij logeerde in het oude Duitse fraterhuis 'uppn Honekampe'. Men neemt aan dat dit mede op uitnodiging van de stad is geweest.⁵¹

Blijkens een jaartal op de console werd in 1554 tegen de noordgevel van het klooster Ter Apel een driezijdige erker uitgebouwd. Onder de vensters bevinden zich medaillons met daarin afkortingen in gotische letters, afb. 18. Het middelste medaillon draagt de letters IHS, links lezen we MARI[A] en rechts menen we JOES te lezen. Boven de letters van de vooraf in deze eeuw sterk vervallen Munstersteen bevinden zich afkortingsstrepen. Ook deze letters kunnen we lezen als een afkorting van de naam van Johannes.

De collectie van het Fries Museum te Leeuwarden bevat een profielsteen met afmetingen van 25 x 12 x 6,5 centimeter. De

Afb. 18. Kruisherenklooster Ter Apel, erker uit 1554 met afkortingen van de namen van Maria, Jezus en Johannes (foto RDMZ)

Afb. 19. Deventer, Museum De Waag, schouwbank met IHS-monogram afkomstig uit de Assenstraat (foto auteur 1998)

baksteen was onderdeel van een tussendorpel van een kruis- of kloostervenster met een luikspinning aan de onderzijde en een glasspunning aan de bovenzijde. Op wat de bovenzijde van de tussendorpel was, dus aan de zijde van het glas, bevinden zich gotische minuskels binnen een omranding met aaneengeschakelde driehoeken (XVI A?). Op de voormalige buitenzijde staat: Ihesum; vrij gedrongen op het kortere, holle binnenvlak: maria.

In het museum De Waag te Deventer bevindt zich op de begane grond een natuurstenen schouw, in 1928 verwijderd uit een pand aan de Assenstraat in die stad. Het fries dateert men in de vijftiende eeuw en bevat vijf rechthoekige vakken waarvan het middelste het IHS-monogram binnen een stralenkrans omsluit en aan weerszijden begeleid wordt door telkens twee vakken met naar elkaar toegewende wapenschilden (afb. 19). De wapens waren er waarschijnlijk op geschilderd, maar daarvan is nu niets meer te zien.

Eveneens centraal op een uit 1538 daterende latei van een schouw in de voormalige pastorie te Warffum is het Christus-monogram in reliëf uitgehouwen.⁵² Lateien van schouwen

Afb. 20. Nijmegen, tuin Commenderie van St. Jan, hardstenen latei (?) met IHS-monogram (foto auteur 1997)

genoten ook een voorkeur voor het plaatsen van vrome teksten of het afbeelden van heiligen, daarin verschillen de Nederlandse voorbeelden niet van die in Italië (afb. 20). Ook op vloertegels en andere ceramiek kon het IHS-monogram zijn aangebracht, zo is te zien op het eerder genoemde schilderij te Bamberg en zoals veelvuldig is aangetroffen op Vlaams en Italiaans aardewerk.

Voorafgaande aan en bij het prille begin van de bouw van de huidige toren van de Lebuinuskkerk in Deventer was er sprake van het gieten van enkele grote klokken. In 1457 is door Gherit Klinghe een klok gegoten die de naam van *Jhesus* meekreeg en vernietigd werd in 1838.⁵³ Op de 10400 pond zware klok stond vermeld: *Men zal mie des Vridags luden dat zal ons die passie beduden dat Christus liet voer ons de doet des help ons Got uyt aler noet uit den Jare onses Heren die doe kerkmeestern weren, Gert Hakesberch, Bernt van Aernem, Hendrick Rover, Gerlich Hakesberch, Gherit Klinghe de mi gehoten hast, God gheve Sinne seelen rast.*

In Nederland zijn nog vele klokken bewaard gebleven met het opschrift IHS, gevolgd door Maria, Johannes en/of andere heiligen, daterende uit de vijftiende en zestiende eeuw.⁵⁴ De Deventer klok was één van de oudste met alleen de naam Jezus, elders zijn ze vooral uit het eerste kwart van de zestiende eeuw bekend. Een voorbeeld daarvan bevindt zich in de toren van de Kleine- of O.L.V. Kerk te Vollenhove, in 1509 door Gerard Wou gegoten. Het opschrift in gotische letters luidt: JHESUS MARIA JOHANNES GERARDUS DE WOU ME FECIT ANNO DOMINI MCCCCCIX.⁵⁵

Tweedracht, vergeving en *pace*

Er was dus een meningsverschil, c.q. tweespalt over de leefregels en de tucht binnen de kloosters van de bedelorden. Daarover sprak Bernardinus wijselijk niet. Wel over de strijd tussen de paapse Guelfen en de keizerlijke Gibellijnen. "Zien jullie niet", schreeuwde hij, "dat jullie elke man, vrouw of kind bestempelen als Guelf of Gibellijn? Het enige dat jullie nog niet veranderd hebben in een Guelf of of een Gibellijn zijn brood en wijn!" Ook de heiligen worden over de partijen verdeeld en ze zetten hun wapens en partij-emblemen zelfs boven het hoofd van Christus en ik zeg: "O Here God, de duivel bevindt zich boven U en piest op Uw hoofd".⁵⁶

Het ging om de politieke verdeeldheid en soms bloedige factiestrijd die zich niet alleen in Italië maar overal in Europa onder verschillende benamingen voordeed. Het waren de boetpredikers die zich ermee bemoeiden en opriepen tot verzoening. Fra Bernardino wist in Crema zodanig op het gemoed van zijn toehoorders in te spelen dat 90 bannelingen in de stad mochten terugkeren. Een verstotene kwam terug in de stad waar zijn grootste vijand een maaltijd voor hem bereidde. Iemand die inmiddels in zijn huis getrokken was, blies de aftocht en een ieder die iets gestolen had, bracht het terug. De dagen daarop kwamen ze met zijn vee aanzetten en Bernardinus merkte op, dat dit alles God behaagde.⁵⁷ In het jaar 1423 zwoer in Vicenza een jonge man wraak op de moordenaar van

zijn vader. Hij was daarover zo beschaamd dat hij op zoek ging naar zijn vijand met de bedoeling hem te vergeven. Maar ook de moordenaar ging op zoek en ze troffen en omarmden elkaar met de woorden "vergeef me, want ik heb jou vergeven" en geen van de aanwezigen kon zijn ogen droog houden. Het voorval lijkt sterk op een actie van Brugman in Friesland. In Nederland heerste wraakzucht tussen rivaliserende facties, de zogenoemde Hoekse en Kabeljauwse twisten.⁵⁸ "Waar Brugman zich wendde of keerde, ontmoette zijn oog, gelijk dat van Bernardinus in Italië, den schrik des krijgs en der velen met al hunne rampen en ongerechtigheden"... "In 1463 haastte Brugman zich naar Gaasterland waar een conflict heerste tussen Schieringers en Vetkopers. Hij hield verschillende preken, toonde een baby wiens vader vermoord was tijdens een preek en zei "Mijn kind! Begeert gij vrede en verzoening en zult gij, volwassen zijnde, den dood uws vaders niet wreken, zoo steek ten teeken daarvan uwe rechterhand op".⁵⁹ Terstond ging het armpje van het kind omhoog, tot verbazing van de omstanders.

In Belluno regeerden de Guelfen en Gibellijnen de stad om de beurt maar Bernardinus wist door verandering van de statuten samenwerking te bewerkstelligen. Hij stond erop dat alle burgers hun partij-emblemen van de huizen verwijderden en vervingen door het monogram met de naam van Jezus.⁶⁰

Opmerkelijk was het optreden van Bernardinus te Rome waar hij in 1427 verbleef. Daar was het gebruikelijk dat een moordenaar achter de poort en het hekwerk van het huis van de getroffen familie opgesloten en gestraft mocht worden. Dit eigenrecht onttrok zich aan de lokale rechtspraak en wetgeving. Bernardinus wist te bewerkstelligen dat bijna alle tralie-werk verwijderd werd.⁶¹

Een bezoek van de vredestichter werd dikwijls bezegeld met het oprichten van een gedenkteken, het stichten van een weeshuis of andere liefdadige instelling.⁶² Omdat hij geen geschenken voor zichzelf vroeg, pleitte hij bij de doge Tomaso Mocenigo in Venetië met succes voor een royale gift aan de Karthuizers op het eiland van Sant' Andrea.⁶³

Bernardinus en Brugman delen dat zij beiden graag geziene gasten waren van stadsbesturen.⁶⁴ Jan Brugman keurde het af dat men twee heren diende: "Nyemant en mach twee heren dienen, die contrarie sijn: ende hi moet den enen haten ende den anderen mijnnen..."⁶⁵

Brugman ontving bovendien uitnodigingen om te preken van vele steden die hem de kosten van verblijf, reis, wijn e.d. betaalden.⁶⁶ Hij preekte niet alleen tot het volk maar in diverse gevallen ook speciaal voor het stadsbestuur. Men kan zich afvragen waarom zo veel stadsbesturen in Nederland zich met deze boetepredikers wilden identificeren. De verklaring van Lettinck, dat de prediker wellicht mee kon helpen het volk onder controle te houden, is voor nuancering vatbaar.⁶⁷ Met het onthaal van de predikers gaf het bestuur juist te kennen aan de zijde van het volk te staan. Op zich waren de stadsbesturen in principe niet voor het uitbreiden van het aantal kloosters omdat daarmee meer goederen in de 'dode hand' geraakten. Gingen zij desalniettemin akkoord met de vesti-

ging van een nieuw klooster, dan kozen ze nadrukkelijk voor observanten, zoals bij de dominicanen te Zwolle in 1469. Sterker nog, de stad profileerde daarbij als beschermer, 'stichter' en belangrijke subsidiegever van de bouw.⁶⁸ Men liet zich kennelijk inspireren door de neiging tot verzoening die –al dan niet openlijk– in veel stadsbesturen een negatieve invloed op het algeheel functioneren gehad zal hebben. Anderzijds moet de voorgestane sobere, tevens belangenloze levenswijze in dienst van Christus en de samenleving, in het bijzonder daaronder de behoeftigen en de armen hebben aangesproken. Zowel in Italië als in de Lage Landen hielpen boetepredikers bij het opstellen of aanpassen van stedelijke keuren. Zo gingen Christelijke deugden samen met het in Italië gepropageerde motto 'buon governo', goed bestuur, dat zich uitte in geluk en welvaart, zoals geschilderd door Simone in het stadhuis van Siena.

Hendrik Mande propageerde begin 15de eeuw: "Uutwendighe vrede sullen wij hebben mit onsen evenmenschen, also dat wy na Sinte Pauwels lere, also verre alst in ons is, mit allen menschen vrede hebben ende pinen te houden. Ende daerom sullen wy, als ons Sinte Pauwels leert, den toorne sted gheven, dat is wy sullen, alst also nutte ende orbarlic is, den toernighen ende beroerden menschen goedertierlic wiken, ende hem na sijnre beroeringhe ende toernicheyt niet antwoerden, opdat wy den vrede onghestuert bewaren moghen ende saligheyt vercrighen, daer onse gheminde selve af seyt: salich sijn die vredesamen of vredemakers, want sy sullen kijnder Gods gheheten worden".⁶⁹

Het ging de boetepredikers erom het kwade om te buigen in het goede. Bernardinus stelde: "Het meest schurkachtige in de wereld is stelen en daarom is het nobel om te geven"⁷⁰, en maakte van een glimmende, eikenhouten bank weer een zitblok voor de armen van Christus.⁷¹

Aldus handelde hij: "Men bragt zijne dobbelsteenen tot Bernardinus, opdat hij ze verbrandde, en toen hun een werkmans, die dobbelsteenen maakte en verkocht, klaagde, dat hij van zijne broodwinning beroofd werd, leerde hij hem een ander middel van bestaan: hij nam een passer, trok een cirkel op een metalen of houten plaatje en schreef daarop den naam: Jezus. De man volgde de raad van Bernardinus. In plaats van dobbelsteenen maakte hij nu diergelijke plaatjes, en zijn nieuw fabrikaat won de gunst van het volk en gaf hem een ruim levensonderhoud".⁷²

Onze woning

Hendrik Mande is omstreeks 1360 in Dordrecht geboren en was schrijver, wellicht jurist aan het Hof van de graven van Holland.⁷³ Onder invloed van Geert Grote bekeerde hij zich en kwam voor het midden van de 1391 aan in het klooster Windesheim bij Zwolle en stierf in 1431. Op 11 november 1395 werd hij ingekleed als kloosterling, 'reddiet', zonder priesterwijding. Johannes Busch noemt Mande in zijn kloosterkroniek, ook dat hij veertien geschriften naliet, waarvan er negen teruggevonden en toegeschreven zijn, waaronder: *Hier*

beghint een devoet boeckskijn van der bereydinghe ende vercieringhe onser inwendigher woeninghen.⁷⁴ In tegenstelling tot andere titels is dit tractaat weinig onderzocht en zijn er geen bronnen voor aangewezen,⁷⁵ anders dan het bijbelboek der Psalmen (Ps. CXXXI: 13,14): “die Here heeft utvercoren Syon. Hy heeft se utvercoren tot eenre woeninghe. Dit sel wesen mine ruste in ewicheyt der ewicheyt. Hier wil ic woenen; want ic heb se utvercoren. – Onse lieve suete Heer ende God, die een Brudegom is der minnender sielen...”

“Hierom laet ons ons selven dairtoe schicken ende bereyden mit oetmoedigher herten, dat wy hem in ons ene bequam woeninghe maken, also dat wy den groten Heer ende onsen Brudegom Ihesu Christum in ons weerdelijke ontfanghen moghen, ende hy mit ons ende wy mit hem in de ewicheyt moghen rusten...” “Ist dan dat wy begheren dese Coninc der glorien in ons te ontfanghen, so moeten wy ierst onse woeninghe scone maken ende suveren van alle dien, dat wy weten of vermoeden dat sinen oghen contrarie sy, of hem teghen mochte wesen in enigher wijs”.

Dan volgt een oproep om alle zonden oprecht te biechten, om die “... te samen [te] doen in enen dichten corf, dat is in onse vaste memorie ende ghehuechnisse, also dat ons daer geen mul, dat is ghen sonde, hoe cleyn ende daghelicx dat si sy, uut en ontfaalen. Ende desen corf onsen onreynen keerquaets [vuilnis] sullen wy uutdragen...” “... al hebben wy die scoenheyt onser onnoselheyt overmids sonde mismaect ende bevlect, wy moghen nochtan hopen Godes aensicht te scouwen, ist dat wy oetmoedelic ende waerlic onse sonden biechten willen”...

“Als wy den aldus als voirs[eyt] is onse woeninghe, dat is onse consciencie, ghesuvert ende scone ghemaect hebben, so ist noot ende oec behoerlic, dat sy verciert werde ende hebberlic ghemaect om so groten Here eerbaerlic ende weerdelijke te ontfanghen; wanttet anders niet betaemlic noch behoerlic en wair. Willen wy dan onse woeninghe verciere ende bereyden, alset onsen Coninc ende Brudegom toebehoert, ende also als hy aen ons begherende is, so sullen wy in den eersten die wanden van onser woeninghen, daer te voren plaghen te staen afgoden, dat waren ydele ende onnutte ghedachten, die sullen wy behanghen mit duerbaren abiten ende clederen, dat sal wesen mitten leven onses lieven, gheminden Heren Ihesu Christi ende der heylighen, **opdat hy sijn wapen sye [zal zien] in onser woeninghe; want overmids die wapen plegghet men te kennen der heren woeninghen;** ende oec dat wy ons daerin allen daghe spieghelen moghen, ende verwecket werden hem na te volghen ende te minnen. Voert sullen wy onse woeninghe al over bestroyen mit groenen grase ende mit welrukenden crude, opdat die Here overmids den soeten roeke ghetoghen werde tot onser woeninghe te comen... Oec sullen wy in onse woeninghe setten scoen ende welrukende lelyen; want in der Minnenboec [Hooglied] staet ghescreven, dat onse gheminde Brudegom onder die lelyen ghevoedet wart. So sullen dan onse lelyen wesen reynicheyt des herten ende reynicheyt des lichaems; want daer dese lelyen sijn, daer is onse gheminde gaerne”.... “Sullen wy hem dan in ons ontfanghen om mit ons te woenen ende te rusten, so moeten wy

hem in ons bereyden inwendighen ende uutwendighen vrede: inwendighen vrede onser eyghenre consciencie...” “Uutwendighe vrede sullen wy hebben mit onsen evenmenschen...”

Noten

- * Het onderzoeksinstituut PALLAS van de Universiteit Leiden financierde begin 2004 de reis naar diverse steden in Italië en het verblijf in de Nederlandse instituten in Florence en Rome. De auteur is bijzondere dank verschuldigd aan pater dr. Servus Gieben, OFM Cap., directeur van het Museo Franciscano voor de ontvangst in Rome en het kritisch doorlezen van de tekst.
- 1 Willem Moll, *Johannes Brugman en het Godsdienstig Leven Onzer Vaders in de Vijftiende eeuw*, Amsterdam 1854, 117.
- 2 Moll 1854, 119.
- 3 L. Schläpfer, *Der heilige Bernhartin von Siena*, Düsseldorf 1965, 100-112; L.A.M. Goossens OFM attendeerde op het feit dat Bernardinus een groot promotor was van de ‘zoete naam Jezus’, maar dat zijn predicaties passen in een aanzienlijk oudere, vooral Franciscaanse traditie.
- 4 Edouard Urech, *Dictionnaire des symboles chrétiens*, Neuchâtel 1972, 92-93. Met dank aan Thomas Coomans te Brussel. In het Museo Medievale e Moderne te Arezzo hangt bijvoorbeeld een marmeren kruis (inv. nr. 19213) uit circa 1200 met twee keer IHS in de teksten: I(E)H(US) NAZAREN(US) REX IUDEOR(UM), in basso: I(E)H(SU)S NAZAREN(US) Q(UI) P(RO) NOB(IS) PEPE(N)DIT I(N) + (CRUCE)
- 5 Zie *Enciclopedia Bernardiniana*, met name de delen 2 en 3 resp. *Iconografia* door Mario Alberto Pavone e Vincenzo Pacelli (eds.) en *Vestigia* door Silvio Aloisi (ed.) uitgekomen te L’Aquila n.a.v. het 600e sterfjaar van Bernardinus.
- 6 V. Vermeersch, *Grafmonumenten te Brugge voor 1578*, 3 Catalogus, Brugge 1976, nr. 469.
- 7 Iris Origo, *The World of San Bernardino*, New York 1962, 122-130.
- 8 Franco Mormando, *The preacher’s demons: Bernardino of Siena and the social underworld of Early Renaissance Italy*, Chicago 1999, 104-105.
- 9 Origo 1962, hfdst. V, 117 e.v.
- 10 Nico Lettinck, *Praten als Brugman. De wereld van een Nederlandse volksprediker aan het einde van de Middeleeuwen*, Hilversum 1999, 42-46.
- 11 Origo 1962, 42.
- 12 Origo 1962, 176.
- 13 Origo 1962, 177-178.
- 14 Iris Origo, *De koopman van Prato*, Utrecht 2001, 311.
- 15 Origo 2001, 314.
- 16 Origo 2001, 316.
- 17 Origo 1962, 35 en 36.
- 18 Origo 1962, 26.
- 19 Origo 2001, 317.
- 20 Origo 2001, 318.
- 21 Origo 2001, 321 e.v.
- 22 Thom. J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle*, dl.1, Zwolle 1954, 171-175.
- 23 Origo 1962, 27.

- 24 *Patron Saints Index* op Internet onder www.catholic-forum.com/saints
- 25 Johannes Hofer, *Johannes Kapistran. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche*, I en II, Heidelberg 1964, 403-407. Met dank aan dr. Servus Gieben OFMCap. te Rome voor het attenderen.
- 26 Ottokar Bonmann, 'Johannes Kapistran in der figuratieven Kunst seiner abruzzesischen Heimat: ein Beitrag zur kapistranischen Ikonographie', in: *Franziskanische Studien* 52(1970), 290-346. De auteur nummert en beschrijft circa 130 afbeeldingen van de heilige waarvan 1 t/m 50 zich bevinden in L'Aquila, 51 t/m 110 in Capestrano en 111 t/m 131 in andere plaatsen.
- 27 Christian Dümmler, toelichting bij een serie ansichtkaarten *Bamberg im späten Mittelalter (1470-1500)*, Babenberg Verlag Bamberg, z.j. Meer uitgebreid: H. RuB (red.), *Der BuBprediker Capestrano auf dem Domplatz in Bamberg. Ein Bamberger Tafel um 1470/75*, Ausstellung des Historischen Museums Bamberg 1989. Met dank aan prof. dr. A. Hubel voor het attenderen op en mw. dr. R. Hanemann voor het versturen van de catalogus met diverse bijdragen.
- 28 Origo 1962, 150-152.
- 29 F.A.H. van den Hombergh, *Leven en werk van Jan Brugman O.F.M. (1400-1473), met een uitgave van zijn tractaten*, Nijmegen 1967, 25.
- 30 Van den Hombergh 1967, 27.
- 31 Moll 1854, 119.
- 32 Moll 1854, 120.
- 33 Van den Hombergh 1967, 19.
- 34 J. de Jong, *Handboek der kerkgeschiedenis* II, Utrecht/Nijmegen/Antwerpen 1936, 410-411.
- 35 D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht, 261.
- 36 Van den Hombergh 1967, 30.
- 37 Lettinck 1999, 8-10.
- 38 F.A.H. van den Hombergh te Haren was zo vriendelijk de door hem getranscribeerde bronnen uit de Stadtbibliothek te Düsseldorf ter inzage te geven: Jacob Polius OFM en Adamus Bürvenich OFM, (geschr. 1656- ca. 1666), 37 en 337 en Adamus Bürvenich OFM, geschreven 1665 en later, 100: "ipsius Brugmanni effigies ad mentum rasi et staturae gracilis, genuflectensis ad S. Bernardini pedes connexa erat". De schildering in de tussen 1453 en 1460 gebouwde kooromgang geeft afbeeldingen van zes Franciscaner heiligen: Franciscus, Clara, Bonaventura, Elisabeth van Thüringen die een kreuple kleedt, Antonius van Padua en Bernardinus van Siena met een opengeslagen boek ('Pater manifestavi nomen tuum hominibus/ completum est hoc opus anno mccccliiii', 1453), het stralende schild met de letters IHS en aan zijn voeten de knielende stichter die spreekt: 'O Sancti amici Dei, miseremini[?] mei'
- 39 D.J. de Vries, 'Johan van den Mynnesten en zijn tijdgenoten te Zwolle', V.T. van Vilsteren en D.J. de Vries(eds.), *Van Beek en land en mensenhand*, Utrecht 1985, 228.
- 40 Van den Hombergh 1967, 18.
- 41 G.A. Zwolle, *Jaarrekening 1455*. Met dank aan Nico Lettinck die dit gegeven presenteerde bij zijn lezing op 23 februari 2004 in Zwolle.
- 42 B.J. van Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle V*, Zwolle 1775, 44.
- 43 Van den Hombergh 1967, 23.
- 44 M.E. Houck, *Het Grootte Kerkhof te Deventer*, Deventer 1900, 17 (Overdruk uit de Deventer Courant van 7 set. 1900, nr. 36)
- 45 Vriendelijke mededeling van W. Haakma Wagenaar te Amsterdam.
- 46 B.J.M. Klück, 'Städtische Kleinhäuser in Utrecht', *Hausbau in den Niederlanden. Jahrbuch für Hausforschung* 39(1990), 252.
- 47 D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (4)', *Bulletin KNOB* 89(1990), 30-31.
- 48 Zie bijvoorbeeld: Brugman en Peters II s.a., afb. 412.
- 49 Giesberg III 1934, 45-344.
- 50 Giesberg III 1934, 45-47.
- 51 Van den Hombergh 1967, 24.
- 52 R. Meischke en M.C. Scheers, 'De pastorie in Warffum', *Jaarboek Monumentenzorg 1990*, Zwolle/Zeist 1990, 119.
- 53 C.M. Hogenstijn, *De Totenmuziek van Deventer*, Deventer 1983, 34 en 38.
- 54 Informatie hieromtrent ontving ik van collega H. van Nieuwenhoven die de z.g. oorlogsdocumentatie van Nederlandse klokken geheel toegankelijk heeft gemaakt. Het exacte tijdstip waarop klokken met de namen van Jezus, Maria en Johannes verschenen is echter niet bekend.
- 55 Dit gegeven komt uit de door H. van Nieuwenhoven uitgewerkte oorlogsdocumentatie d.d. 24.3.1943. Deze klok weegt 1500 kg.
- 56 Origo 1962, 136.
- 57 Origo 1962, 139-140.
- 58 Moll 1854, 173.
- 59 Moll 1854, 174 en 175, Lettinck 1999, 20-23.
- 60 Origo 1962, 141. De stad heb ik helaas nog niet bezocht, maar Silvio Aloisi (ed.), *Enciclopedia Bernardiniana 3: Vestiga*, L'Aquila 1984, 376 schrijft bij de Provincia di Belluno: "Monogrammi bernardiniani del Nome di Gesù a memoria della predicazione del Sante furono apposti sui muri delle piazze e delle vie della città, sui portali delle case e dei palazzi cittadini dopo' avere distrutte e raschiate le insegne delle fazioni".
- 61 Origo 1962, 142. Bernardinus volgde hierin St. Franciscus en de Spaanse dominicaan Vincent Ferrer die B. In zijn jeugd gehoord had.
- 62 Moll 1854, 116.
- 63 Origo 1962, 33.
- 64 Moll 1854, 167.
- 65 P. Grootens s.j., *Onuitgegeven Sermoenen van Jan Brugman O.F.M.*, Tiel 1948, 167. Deze tweespalt vergeleek Brugman met god en de duivel of god en de wereld.
- 66 Moll 1854, 176-177.
- 67 Lettinck 1999, 15.
- 68 De Vries 1994, 260-276.
- 69 Moll 1854, 299.
- 70 Origo 1962, 191.
- 71 "E l'unta quercia del suo banco in Ceppo Ritornò, per I Poveri di Cristo", Origo 2001, 329.
- 72 Moll 1854, 116.
- 73 Th. Mertens, *Hendrik Mande (?-1431) teksthistorische en literatuurhistorische studies*, Nijmegen 1986, 19 (proefschrift).
- 74 Opgenomen in: Moll 1854, 293-309 als Bijlage VI-II, Liber de praeparatione internae nostrae habitationis, geschreven te Windesheim in het eerste kwart van de 15de eeuw (259).
- 75 Mertens 1986, 396.

SIGNALEMENTEN

J.P. Baeten e.a., *Gewoon architectuur. Wonen in Nederland, 1850-2000*, Rotterdam 2004
ISBN 90-5662-385-0

Hans Bonke [et al.], *Cornelis Corneliszoon van Uitgeest : uitvinder aan de basis van de Gouden Eeuw*, Zutphen 2002
ISBN 90-5730-189-X

Inge Maria Breedveldt Boer, *Tekenen en vasseren: Het bedrijf van Jan Peter van Bourscheit (1699-1768) en de architectuur in het tweede kwart van de achttiende eeuw*, [S.l.] 2003
[Proefschrift Universiteit Utrecht, 2003, beperkt verkrijgbaar bij inge.breedveldtboer@planet.nl]

Wijnand Bloemink, Nina Herweijer, Hans Nalis en Ronald Stenvert, *De Waag in Deventer. 475 jaar geschiedenis*, Zutphen 2003
ISBN 90-5730-260-8

Marijke Carasso-Kok en Carry van Lakerveld (red.), *Een curieus Werck: oorlog en vrede verbeeld in een zeventiende-eeuwse maquette*, Hilversum 2003
ISBN 90-6550-748-5

Thomas Coomans e.a., *La Ramée. Abbaye cistercienne en Brabant wallon*, Bruxelles 2002
ISBN 2-87386-282-3

Ton Coops, *Het Bos van Blaauw, Gooilust en het Corversbos: biografie van een 's-Gravelandse buitenplaats*, Warnsveld 2003
ISBN 90-5897-109-0

Léon Deben, Willem Salet & Marie-Thérèse van Thoor (eds.), *Cultural Heritage and the Future of the Historic Inner City of Amsterdam*, Amsterdam 2004
ISBN 90-5260-0961

Thomas von der Dunk, *Een kathedraal voor Amsterdam : de voorgeschiedenis van de Mozes en Aäronkerk aan het Waterlooplein*, Zutphen 2003
ISBN 90-5730-226-8

Karel Emmens [et al.] ; [red. J.J. Temminck], *De toren van de Grote of Sint-Bavokerk: geschiedenis en restauratie*, Haarlem 2002
ISBN 90-6097-617-7

David Geneste, Albert Gielen en Rick Wassenaar, *L. van der Laan (1864-1942), J.A. van der Laan (1896-1966): een katholieke architectenfamilie, rechtzinnig, maar veelzijdig en pragmatisch*, Rotterdam 2002 (Bibliografieën en oeuvrelijsten van Nederlandse architecten)
ISBN 90-76643-15-6

Elske Gerritsen, *Architectuurtekeningen. De tekening in de zeventiende-eeuwse ontwerp- en bouwpraktijk in de Noordelijke Nederlanden*
[Proefschrift Universiteit Utrecht, 2004]

S. Groenveld (red.), *Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad*,

II: 1574-1795, Leiden 2003
ISBN 90-806754-2-3

Joep van Hoof, *Menno van Coehoorn 1641/1704. Vestingbouwer-belegeraar-infanterist*, Utrecht/Den Haag 2004
ISBN 90-5345-244-3

Herman Janse e.a., *Spijkers & draadnagels*, Leiden 2004 (A&G historische cahiers, nr. 1)
ISBN 90-5997-006-2

H. Janse, *De oude Kerk te Amsterdam: bouwgeschiedenis en restauratie*, Zwolle/Zeist 2004
ISBN 90-400-8680-X

O. Koekebakker, *Cultuurpark Westergasfabriek. Transformatie van een industrieterrein*, Rotterdam 2004
ISBN 90-5662-338-9

Bart Klück, Agnes Hemmes en René de Kam, *Het Utrechtse antwoord. De bastions van Karel V*, Utrecht 2004 (Utrechtse stadsgeschiedenissen, dl. 2)
ISBN 90-5345-2311

Gosse Koostra (red.), *In Zutphen staat een huis. Een biografie van zeven huizen in de middeleeuwse stad*, Zutphen 2004 (Bouwhistorische reeks 2)
ISBN 90-804452-4-X

Walter Kramer, *De Beurs van Berlage: historie en herstel*, Zwolle 2003
ISBN 90-400-8829-2

Arjan van de Pijpekamp, m.m.v. Bregit Jansen. *A. Eibink (1993-1975), J.A. Snellebrand (1891-1963): de lange weg van de Amsterdamse school tot Forum*, Rotterdam 2003
(Bibliografieën en oeuvrelijsten van Nederlandse architecten, Bonas)
ISBN 90-76643-16-4

Michelle Provoost, *Hugh Maaskant: architect van de vooruitgang*, Rotterdam 2003
ISBN 90-6450-497-0

Vincent van Rossem en Martha Bakker (red.), *Amsterdam maakt geschiedenis. Vijftig jaar op zoek naar de genius loci*, Amsterdam 2004
ISBN 90-5937-0627

Ronald Stenvert [et al.], *Monumenten in Nederland: Zeeland, Zeist/ Zwolle* 2003
ISBN 90-400-8830-6

Janny Venema, *Beverwijk: a Dutch village on the American frontier*, 1652-1664, Hilversum 2003
ISBN 90-6550-760-4

Jurjen Vis, *De Poort: de Oudemanhuispoort en haar gebruikers, 1602-2002*, Amsterdam 2002
ISBN 90-5352-845-8

Arno Weltens ...[et al.], *Kathedralen en luchtkastelen van de omroep in Hilversum*, Zwolle 2002
ISBN 90-400-9590-6

Ton van Zeijl, Botine Koopmans en Annete Doorn, *De gave stad. Zoetermeer, 40 jaar lef en ambitie in architectuur*, Neede 2004, ISBN 90-9017639-X

Gerard van Wezel, met medew. van Paul le Blanc ...[et al.], *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda*, Zeist 2003 (Geïllustreerde beschrijving De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst) ISBN 90-400-8746-6

P.J. Woltering, W.J.H. Verwers, G.H. Scheepstra (red.), *Middeleeuwse toestanden: archeologie, geschiedenis en monumentenzorg : aangeboden aan Herbert Sarfatij bij zijn 65e verjaardag*, Hilversum/Amersfoort 2002 ISBN 90-6550-718-3

SAMENVATTING

De middeleeuwse architectuur van de Cisterciënzerinnen in de Lage Landen

Thomas Coomans

Dit artikel biedt een overzicht van de huidige kennisstand van de architectuur van de middeleeuwse cisterciënzerinnenkloosters in de Lage Landen. Aan de hand van een typologisch geordend overzicht van de schaarse overblijfselen boven en onder het maaiveld wordt een algemene ontwikkeling geschetst van deze kloosters van de vroege 13de tot het midden van de 16de eeuw.

Van de 85 cisterciënzerinnenkloosters in de Lage Landen, waarvan 20 binnen de grenzen van het huidige Nederland, zijn bijzonder weinig middeleeuwse gebouwen over. Het is dan ook alleen mogelijk een goed beeld te krijgen via een vergelijkend overzicht, waarbij over de huidige staatsgrenzen heen wordt gekeken. Met uitzondering van de bijzondere Munsterkerk in Roermond, de voormalige abdijkerken van Ter Kameren in Brussel en Loosduinen bij Den Haag, het abdissenkwartier en het poortgebouw van Herkenrode bij Hasselt en de refter en de ziekenzaal van de Bijloke-abdij in Gent zijn de meeste middeleeuwse restanten nauwelijks bekend en in slechte staat. Omdat in België de kloosters veel later opgeheven zijn dan in Nederland, zijn de locaties van de kloosters daar dikwijls nog herkenbaar. Vaak zijn enkele post-middeleeuwse gebouwen van het neerhof nog in gebruik als hoeve. Bij opgravingen van verdwenen abdijen zijn belangrijke gegevens aan het licht gebracht over onder meer Mariëndaal bij Zuylen, Grijzenvrouwenklooster bij Midwolda, Mariënkamp bij Assen, de abdij Loosduinen, Mariënhorst/Ter Hunnepe bij Deventer, Vrouwenpark bij Leuven, Clairefontaine in Luxemburg en Beaupré-sur-la-Lys bij het Noord-Franse Rijsel. In de toekomst is enkel nog van opgravingen nieuwe materiele informatie over de verdwenen kloosters te verwachten.

Ondanks de schaarse overblijfselen vertonen de hier gepresenteerde gebouwen een interessant overzicht van de grote verscheidenheid die de architectuur van de vrouwenkloosters kenmerkte. Er zijn niet enkel verschillen in omvang, bouwmaterialen en locatie. Ook in de organisatie van de verschillende monastieke functies en de daarbij behorende gebouwen rond de pandhof blijkt in de loop der tijd veel te zijn veranderd, meer dan bij de mannenabdijen het geval is. Daarom is elke poging tot de definitie van een algemeen geldend 'ideaalplan' voor de vrouwenkloosters misleidend. Sommige vertrek-

ken, zoals de eetzaal en de gemeenschapszaal, konden zich zowel op de begane grond als op de verdieping bevinden. En wanneer opgravingen thans de funderingen van een kelderruimte bloot leggen, valt niet te zeggen wat er op de verdiepingen was. Bij de kerkgebouwen treft men een grote verscheidenheid aan: zowel zaalkerken als middenscheppen met zijbeuken komen voor. Weinig kerken hebben een transept. De koorafsluiting kan zowel rechtgesloten als in de vorm van een apsis zijn. Dit betekent dat de liturgie aangepast was aan elk type kerk. Het meest opvallend is de locatie van het nonnenkoor in de kerk: dit bevond zich bij voorkeur op een galerij. Soms werd het koor verplaatst als gevolg van een kloosterhervorming. Verder onderzoek in de verhalende en archivalische bronnen zou dit verschijnsel nader kunnen belichten en verklaren.

De rol van stichters en opdrachtgevers van cisterciënzerinnenabdijen is van groot belang. Gezien het verband tussen de stichter en de keuze van een betekenisvol architectuurconcept is het in een aantal gevallen belangrijk om een onderscheid te maken tussen 'cisterciënzerinnearchitectuur' en 'architectuur voor cisterciënzerinnen'. Alleen met de tweede kwalificatie kan de omvang van vorstelijke grafkerken (bv. Roermond, Flines), adellijke stiften (bv. Herkenrode, Leeuwenhorst) en grote stedelijke complexen (Bijloke in Gent) verklaard worden. Voorts betreffen de zeldzame voorschriften van het Generaal Kapittel over de architectuur van vrouwenabdijen enkel hun slot of clausuur (Statuta: 1225, 7 en 1228, 16) en niet de kloosterkerk.

Vele aspecten van de architectuur van en het dagelijkse leven binnen een middeleeuws cisterciënzerinnenklooster komen in dit overzicht niet aan bod, eenvoudigweg omdat er geen of te weinig materiële gegevens bewaard zijn. Dit betreft bijvoorbeeld de plaats van lekenzusters en novicen binnen de kerk en in de kloostergebouwen, de woningen van de priester en de rentmeester, de gezondheidsvoorzieningen, de waterbevoorradingssystemen of de organisatie van het neerhof. Onze kennis van deze zaken is vandaag de dag nog altijd zeer beperkt of zelfs niet bestaand.

SUMMARY

Penitential preachers and the IHS-mania on buildings

Dirk J. de Vries

Since the middle of the fifteenth century the name of Jesus is increasingly found on buildings and other objects. This pious custom was encouraged by the Observants, in this case the preachers of the Franciscan monastic order and was later taken over by the Jesuits. The initiative was taken by Bernardinus of Siena (1380-1444), who was canonized in 1450. After his sermon the letters IHS were applied to the town hall of Siena in 1425, where they are still to be seen. The application of the name of Jesus to the town halls of Deventer and Zwolle in 1458 and 1455 respectively was related to the fact that the magistrate heard the sermons of the priest Jan Brugman, a member of the same monastic order and propagator of the ideas of Bernardinus in the north of the Netherlands. Penitential preachers encouraged public burning of sinful and vain objects, tried to bring about peace and forgiveness, among other things by abolishing party blazon in order to make room for the name of Jesus. Besides a series of examples in Italy we know the IHS-monogram of a house in Kampen, the monastery in Ter Apel and especially a lot of houses in the town of Münster, frequently also in connection with abbreviations of the names of Maria and John. The name of Jesus furthermore occurs

on chairs, clocks, mantelpieces, ceramics, written contracts, stained-glass windows and other items of everyday use.

Buildings at the background of the scenes in remembrance of the sermons of penitential preachers (Siena, Bamberg) are accurately represented. This was the visible outside world, whereas religious themes were often situated in the houses, or likewise souls, of the just as realistically portrayed commissioners, a place where "... onse lieve gheminde Heer tot ons ende van ons sal segghen: dit sal myn ruste wesen in ewicheyt der ewicheyt" [our dear beloved Lord until our end will say of us: this will be my peace in eternity of eternity]. Medieval man was concerned about the active presence of Jesus in daily life. This was also expressed in applying the IHS-monogram "... opdat hy sijn wapen sye in onser woeninghe; want overmids die wapen pleghet men te kennen der heren woeninghen"[that he may see his blazon in our dwellings; for by this blazon one will recognize the dwellings of the Lord].

AUTEURS

Dr. Thomas Coomans de Brachène, architectuur- en bouwhistoricus, afgestudeerd aan de Université catholique de Louvain en aldaar gepromoveerd in 1997 met een proefschrift over de cisterciënzerabdij van Villers in Brabant. Van 1998 tot 2000 verrichtte hij als postdoc van de Universiteit Leiden (Letteren, Onderzoeksinstituut Mediëvistiek), een onderzoek naar de middeleeuwse architectuur van de bedelorden in de Nederlanden. Thans werkt hij als onderzoeker aan de Katholieke Universiteit Leuven op het KADOC. Hij is lid van de Koninklijke Academie voor Oudheidkunde van België en redactielid van het tijdschrift *Cîteaux, commentarië cistercienses*.

Prof.dr. Dirk Jan de Vries studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht en werkt sinds 1984 bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist. In 1994 promoveerde hij op een proefschrift *Bouwen in de late middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voor-malige Over- en Nedersticht* aan de Universiteit Leiden waar hij in 2000 werd benoemd tot bijzonder hoogleraar bouwhistorie. Behalve voor de KNOB zet De Vries zich o.m. in voor de Stichting Bouwhistorie Nederland en de Arbeitskreis für Hausforschung.

Per 31 december 2001 werd de 100^e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

KNOB

DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over.

Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie!

Niet-alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd.

De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-rom uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (030) 232 17 56 of fax (030) 231 29 51 en via e-mail: knob@wxs.nl.

architectenbureau

Vroom

vernieuwend

Wij werken al 15 jaar in restauratie en renovatie. Met respect voor het monument en met een duidelijke visie: behoud gaat voor vernieuwing.

Vijzelgracht 6 sous

1017 HR Amsterdam

T 020 620 8132

www.vroomarch.nl

